

**Міністерство освіти і науки України**  
**Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського**  
**Навчально-науковий гуманітарний інститут**

**КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ, ФІЛОСОФІЇ ТА СУСПІЛЬНИХ НАУК**

На правах рукопису

Кваліфікаційна робота на здобуття ступеня вищої освіти «Магістр»

**«Вплив військового конфлікту на становлення цілісної картини світу дітей дошкільного віку»**

Студентки групи 053-21мз

Борисевич Світлани Володимирівни

Освітня програма \_\_\_\_\_

спеціальність (спеціалізація) 053

Психологія

Науковий керівник:

Копилова Світлана Вікторівна

кандидат педагогічних наук, доцент

кафедри психології, соціальної роботи

та педагогіки

Національна шкала \_\_\_\_\_

Кількість балів: \_\_\_\_\_ Оцінка: ECTS \_\_\_\_\_

## АНОТАЦІЯ

Дослідження присвячене вивченню механізмів формування цілісної картини стану у дітей дошкільного віку в умовах військового конфлікту.

У роботі аналізується проблема, як війна суттєво впливає на психічне здоров'я дітей, особливо дошкільного віку. Розуміння того, як військові конфлікти формують їхнє світобачення, є важливим для розробки ефективних програм психологічної підтримки та реабілітації. Під час написання роботи було визначено підстави для дослідження, як військовий конфлікт впливає на становлення цілісної картини світу дітей дошкільного віку, виявлення основних змін в їхніх уявленнях про себе, інших людей, світ та майбутнє.

*Ключові слова:* військовий конфлікт, діти дошкільного віку, картина світу, психологічна травма, розвиток особистості, світогляд, сім'я.

## SUMMARY

The study is devoted to the study of the mechanisms of forming a holistic picture of the condition of preschool children in the conditions of a military conflict.

The work analyzes the problem of how war significantly affects the mental health of children, especially of preschool age. Understanding how military conflicts shape their worldview is important for developing effective psychological support and rehabilitation programs. During the writing of the work, the grounds for researching how the military conflict affects the formation of a holistic picture of the world of preschool children, identifying the main changes in their ideas about themselves, other people, the world and the future were determined.

*Key words:* military conflict, children of preschool age, picture of the world, psychological trauma, personality development, worldview, family.

## ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ЦІЛІСНОЇ КАРТИНИ СВІТУ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ .....	10
1.1 Визначення поняття «картина світу» в філософії, психології та педагогіці .	10
1.2 Психологічні особливості формування світогляду дітей дошкільного віку .	17
1.3 Вплив соціального середовища та сім’ї на світосприйняття дитини.в умовах військового конфлікту .....	21
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ I .....	27
РОЗДІЛ II. ПРОГРАМА ТА РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ ВІЙСЬКОВИХ КОНФЛІКТІВ НА КАРТИНУ СВІТУ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ .....	28
2.1. Програма дослідження особливостей картини світу дітей дошкільного віку в умовах військового конфлікту.....	29
2.2. Аналіз результатів дослідження особливостей картини світу дітей дошкільного віку в ситуації постійної безпеки .....	32
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ II .....	47
РОЗДІЛ III. ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ПСИХОПРОФІЛАКТИЧНОЇ РОБОТИ В ЗАКЛАДІ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ ІЗ ЗАПОБІГАННЯ ВПЛИВУ НАСЛІДКІВ ВІЙНИ НА ПСИХІКУ ДИТИНИ .....	48
3.1 Програма психопрофілактичної роботи закладу дошкільної освіти з дітьми дошкільного віку в умовах війни .....	49
3.2. Форми, методи і засоби психологічної допомоги різним категоріям дітей, які зазнали негативного впливу війни.....	61
3.3 Практичні рекомендації для батьків і вихователів щодо підтримки дітей в умовах війни .....	67

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ III.....	74
ВИСНОВКИ .....	76
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ .....	79
ДОДАТКИ .....	87
Додаток А .....	87
Додаток Б.....	89
Додаток В.....	91
Додаток Г .....	95

## ВСТУП

**Актуальність дослідження.** Війна в Україні – це гуманітарна катастрофа, яка забирає у дітей дитинство. Вони змушені жити в постійному страху за своє життя та життя своїх близьких.

Дошкільний вік – період інтенсивного розвитку, коли закладаються фундаментальні основи особистості. Дошкільнята, які переживають військові дії, сприймають світ як небезпечне та непередбачуване місце, що може негативно вплинути на їхній емоційний та соціальний розвиток. Тому дослідження впливу військових конфліктів на становлення цілісної картини світу у дітей дошкільного віку є актуальним і необхідним для розуміння їхніх психологічних особливостей та розробки ефективних стратегій підтримки.

Війна порушує психічний стан дітей, викликаючи сильний стрес, тривогу, депресію та агресію. Це може ускладнити їхні стосунки з оточенням і призвести до соціальної ізоляції. Без належного психологічного супроводу ці травми можуть мати тривалі наслідки для їхнього здоров'я та добробуту в дорослому віці.

Дослідження цього процесу дозволить нам глибше зрозуміти, як воєнні події формують світогляд дитини, та розробити ефективні програми психологічної підтримки, які допоможуть їй адаптуватися до нових, часто травматичних умов життя.

У сфері психології та педагогіки досі недостатньо досліджено питання допомоги дошкільнятам, які пережили війну. Проведення наукових досліджень є необхідним кроком для створення ефективних програм психологічної профілактики та педагогічної підтримки.

У зв'язку з останніми подіями в Україні та інших країнах, які постраждали від військових дій, питання впливу війни на психіку дітей набуло особливої гостроти. Багато дітей сьогодні змушені жити в умовах воєнних дій або втікати від них, перебуваючи в нових і стресових умовах. Це вимагає негайного наукового аналізу та практичного втручання.

Таким чином, дослідження впливу військових конфліктів на психіку дітей дошкільного віку є не лише науково важливим, але й соціально необхідним для розробки стратегій психологічної підтримки та захисту найбільш вразливих категорій дітей. Є кілька аргументів, які підтверджують це:

1. Розширення знань про дитячу психіку – таке дослідження дозволяє глибше зрозуміти, як дитяча психіка реагує на екстремальні ситуації, які механізми захисту та адаптації включаються, які наслідки можуть виникнути в довгостроковій перспективі.

2. Ідентифікація специфічних особливостей - це допомагає виявити специфічні особливості реакцій дітей дошкільного віку на травматичні події, відрізняючи їх від реакцій старших дітей та дорослих.

3. Розробка ефективних методів діагностики дозволяє розробити інструменти для ранньої діагностики психологічних травм у дітей дошкільного віку, що є критично важливим для своєчасної допомоги.

4. Розробка ефективних програм психологічної допомоги - на основі отриманих даних можна розробити спеціалізовані програми психологічної підтримки для дітей, які пережили війну, адаптовані до їхнього віку та особливостей.

5. Захист прав дитини - таке дослідження сприяє підвищенню обізнаності суспільства про наслідки війни для дітей та необхідності забезпечення їхніх прав на здоров'я, безпеку та благополуччя.

6. Профілактика психологічних проблем у майбутньому - своєчасна діагностика та допомога дозволяють запобігти розвитку більш серйозних психологічних проблем у дорослому житті.

7. Результати досліджень можуть бути використані для підготовки психологів, педагогів та інших фахівців, які працюють з дітьми, що зазнали травматичних подій.

За словами відомих психологів (*В.В. Абраменкової, Л.С. Виготського, О.В. Запорожця, Ж. П'яже та ін.*), дошкільний вік – це фундаментальний

період формування світогляду дитини, коли закладаються основи її розуміння світу. Саме сім'я, а також люди, які замінюють її, є першими вчителями дитини, передаючи їй знання про світ і формуючи її перші уявлення про життя.

Теоретичною основою дослідження послужили наукові праці провідних українських та зарубіжних дослідників у галузі дитячої психології (Г. Лаврентьєва, Т. Титаренка та ін.), а також роботи, присвячені застосуванню арт-терапевтичних методів у роботі з дітьми (О. Захарова, М. Панфілова та ін.). Додатково були проведені власні спостереження за поведінкою дітей у різних ситуаціях, психологічні тести для оцінки рівня тривожності та страхів.

*Об'єкт дослідження:* цілісна картина світу дітей дошкільного віку.

*Предмет дослідження:* особливості цілісної картини світу дітей дошкільного віку в умовах військового конфлікту.

*Мета дослідження:* теоретично обґрунтувати і емпірично перевірити вплив військового конфлікту на формування цілісної картини світу дітей дошкільного віку та розробити програму психопрофілактичної роботи в умовах закладу дошкільної освіти.

Для ефективної роботи з дітьми, які зазнали травматичних подій війни, необхідно зрозуміти, як ці події вплинули на їхнє світосприйняття, самооцінку та уявлення про майбутнє. Це дозволить розробити індивідуальні стратегії допомоги для психологів, педагогів та батьків.

Для досягнення мети дослідження визначено наступні *завдання*:

1. Проаналізувати теоретичні підходи до розуміння формування світогляду у дітей дошкільного віку.

2. Виявити основні психологічні особливості дітей, які пережили військовий конфлікт.

3. Розробити методiku дослідження для виявлення особливостей світогляду дітей дошкільного віку в умовах військового конфлікту.

4. Емпірично дослідити та розробити інструментарій для збору даних (анкетування батьків та педагогів, індивідуальні бесіди з дітьми, спостереження за поведінкою дітей, проєктивні методики) та виявити зміни в когнітивній сфері, спричинені військовим конфліктом.

5. Проаналізувати отримані результати та сформулювати висновки, розробити рекомендації для вихователів та батьків щодо підтримки дітей в умовах війни.

В ході виконання роботи було використано такі *методи дослідження*:

1. Спостереження за поведінкою дітей у різних ситуаціях (гра, взаємодія з іншими дітьми, реакція на зовнішні подразники), що дає можливість виявити зміни в когнітивній та емоційній сфері, соціальних навичках.

2. Бесіди - за допомогою спеціальних запитань можна отримати інформацію про те, як діти сприймають війну, які емоції вони відчують, як змінилося їхнє життя.

3. Для батьків і вихователів можуть бути використані опитувальники, які дозволяють оцінити зміни в поведінці дитини після початку військових дій.

4. Аналіз продуктів дитячої діяльності: аналіз дитячих малюнків може дати важливу інформацію про їхні внутрішні переживання та уявлення про світ; спостереження за іграми дітей дозволяє оцінити їхні страхи, агресивність, а також способи подолання тривоги.

5. Проведення статистичних методів даних.

*Теоретичне значення дослідження* полягає у формулюванні гіпотези щодо особливості впливу військового конфлікту на формування цілісної картини світу у дітей дошкільного віку.

*Практичне значення дослідження* полягає в розробці програми психопрофілактичної роботи, практичних рекомендацій для вихователів та батьків щодо підтримки дітей в умовах війни.



*Структура роботи.* Кваліфікаційна робота, обсягом 96 сторінок, має традиційну структуру: вступ, три розділи, висновки до кожного розділу, загальний висновок, бібліографічний список (69 джерел) та чотири додатки.

## РОЗДІЛ І ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ЦІЛІСНОЇ КАРТИНИ СВІТУ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

### 1.1 Визначення поняття «картина світу» в філософії, психології та педагогіці

Війна – це трагічна подія, яка залишає глибокий слід не лише в історії, а й у душах людей. Особливо вразливими до її наслідків є діти дошкільного віку. Саме в цей період формується їхня картина світу, яка на все життя визначає їхні погляди, цінності та поведінку. Тому вивчення впливу військового конфлікту на розвиток дитячої особистості є надзвичайно актуальним завданням для філософії, психології та педагогіки.

Поняття "картина світу" в різних наукових дисциплінах має свої нюанси, але загалом відображає суб'єктивне сприйняття індивідом навколишньої дійсності, його систему уявлень, переконань та цінностей, які формують його поведінку та світогляд.

У філософії поняття "картина світу" використовується для опису загальної структури знань, уявлень та вірувань, які формують світогляд людини. Філософи досліджують, як різні культурні, історичні та соціальні фактори впливають на формування картин світу, а також як ці картини змінюються з часом.

Іммануїл Кант виділяв поняття "априорних форм чуттєвості" та "категорій розуму", які формують основу нашої картини світу. Він бачив світ як складну систему, де природа, суспільство і людина взаємодіють між собою. Кожна з цих частин впливає на інші і формує те, яким ми бачимо світ [25 с.14].

Гегель розглядав історію як процес розвитку світогляду, в якому кожна епоха має свою власну картину світу. М. Хайдеггер вивчав питання буття людини в світі та вплив мови на формування картини світу.

За думкою провідних дослідників (Венгер, Гавриш, Кононко та інші), розуміння світу дитиною дошкільного віку не обмежується простим сприйняттям, а передбачає освоєння філософських категорій, що допомагають

їй розрізняти внутрішній і зовнішній світ, встановлювати зв'язки між предметами та явищами. [37 с. 22-23].

У філософії картина світу - це постійно змінюваний образ реальності, який формується і переформовується протягом усього життя під впливом нових досвідів і знань. Війна назавжди змінює дитячий світогляд, позбавляючи їх відчуття безпеки та стабільності, що є основою для здорового розвитку. Дитяча психіка, не готова до сприйняття насильства і смерті, зазнає серйозних пошкоджень, що може призвести до тривалих психологічних проблем. Війна для дитини – це конкретні образи: звуки сирен, руйнування, розлука з рідними. Дитина може вірити в те, що її думки можуть вплинути на хід подій. Наприклад, що якщо сильно загадати бажання, то війна закінчиться.

Наприклад, для дитини поняття "небо" може бути пов'язане з конкретними враженнями — синій колір, сонце або хмари, але ще не буде включати в себе складні астрономічні або наукові уявлення [61].

В психології картина світу розглядається як когнітивна структура, що включає в себе знання, переконання, уявлення про себе та інших людей, а також про світ в цілому. Ця структура впливає на сприйняття, мислення, поведінку та емоції людини [39].

Одним з найвідоміших дослідників у цій галузі був швейцарський психолог Жан Піаже, який виділив чотири послідовні стадії когнітивного розвитку:

1. *Сенсомоторна стадія (0-2 роки)*: дитина пізнає світ через відчуття і дії.

Взаємодіючи з оточенням, немовлята не лише розвивають фізичні навички, такі як повзання та ходьба, а й активно засвоюють мову, слухаючи та намагаючись наслідувати дорослих.

2. *Доопераційна стадія (2-7 років)*: поява символічного мислення.

Діти дошкільного віку з радістю грають у ролеві ігри, але їхнє мислення залишається досить егоцентричним. Їм важко поставити себе на місце іншої людини і зрозуміти, що їхні дії можуть вплинути на почуття інших.

3. *Конкретно-операційна стадія (7-11 років):* розвиток логічного мислення щодо конкретних об'єктів і ситуацій.

4. *Стадія формальних операцій (від 11 років):* абстрактне мислення, гіпотетико-дедуктивні міркування, здатність до наукового мислення [47].

Видатний канадсько-американський психолог Альберт Бандура розробив теорію соціального навчання, яка пояснює, як досвід і спостереження за іншими людьми впливають на формування картини світу. Ця теорія має важливі наслідки для освіти, виховання і психотерапії [38].

Наприклад, дитина, спостерігаючи за батьками, які читають книги, з більшою ймовірністю сама захоче читати. Вона також може засвоїти, що читання – це важлива діяльність, яка приносить задоволення. Таким чином, спостереження за батьками формує у дитини позитивне ставлення до читання і сприяє розвитку її пізнавальних здібностей.

Образ світу дошкільника – це єдина, цілісна картина навколишнього, що формується з уривків його досвіду та виражається в пізнавальних, емоційних та художніх образах.

Науковці відзначають, що з 5-річного віку в дітей починається період активного формування світогляду. Вони вигадують теорії, створюють власні картини світу. Цей процес відбувається паралельно з загальним розвитком дитини протягом перших 6-7 років життя [37 с.14-16].

Розвинена уява допомагає дошкільнику будувати власну картину світу, трансформуючи навколишню реальність у відповідності до своїх уявлень. Саме завдяки уяві формується унікальна картина світу кожної дитини. Наприклад, лялька може стати для дитини заміною реальної дитини, а іграшкова машина – автомобілем. Це допомагає їй осмислювати складні соціальні взаємодії та абстрактні поняття. Завдяки уяві дитина створює нові образи, винаходить ігри, придумує історії, тобто не просто копіює реальність, а й доповнює її власними фантазіями та уявленнями.

З самого народження дитина починає пізнавати світ навколо себе. Першими її вчителями стають різноманітні предмети. Через дотик, смак, звук дитина вчиться розуміти, що таке м'який м'ячик, тепла ковдра, дзвінкий дзвіночок. Ці знання допомагають їй формувати власне уявлення про світ. Кожен новий досвід допомагає дитині краще зрозуміти себе і світ навколо, сформувати власні погляди і цінності.

Структуру уявлень про предмети можна розділити на три частини: когнітивна (це знання про те, як влаштовані і для чого призначені предмети), емоційно-ціннісна (це емоції, які викликають ці предмети) та діяльнісна (це вміння користуватися предметами) [62].

Вчені, серед яких Л.А. Венгер, О.В. Запорожець та інші, підкреслюють, що предметне середовище відіграє ключову роль у розвитку дитини. Предмети не лише оточують нас, а й активно формують нашу особистість. Завдяки взаємодії з предметами діти розвивають пізнавальні процеси, емоції, уяву та соціальні навички. Як зазначають Л.І. Божович, А.Д. Кошельова та інші, предмети допомагають дітям освоювати соціальні ролі та норми поведінки.

У дітей є три способи пізнавати світ:

1. Розум (когнітивна частина): дитина дізнається з чого складається предмет, який він має колір, для чого його використовують. Наприклад, про іграшковий автомобіль дитина може знати, що він червоний, має колеса і призначений до гри.

2. Серце (емоційно-ціннісна частина): предмети викликають у дитини різні почуття. Іграшка може приносити радість, а розбита чашка – смуток.

3. Руки (діяльнісна частина): дитина вчиться користуватися предметами. Вона може катати машинку, малювати олівцем або їсти ложкою [16].

Розуміння того, як діти сприймають предмети, допомагає розвивати мову та уяву, розширювати знання та навчатися. Для цього потрібно розмовляти з дитиною (задавати питання про предмети, розповідати про них цікаві факти), грати з дитиною в ігри, де вона зможе досліджувати різні предмети, читати

книжки, досліджувати навколишній світ. Гра допомагає дітям пізнавати світ, вчитися новому, спілкуватися з іншими і просто гарно проводити час, це найкращий спосіб розвинути уяву і творчість. У грі немає правильних і неправильних відповідей. Кожна дитина може придумати щось своє, неповторне і цікаве. Через гру дитина може вивчати соціальні ролі, досліджувати природні явища або моделювати поведінку дорослих [14].

Під час рольової гри дитина може інсценувати взаємодію між членами сім'ї, що допомагає їй формувати уявлення про сімейні стосунки і соціальні ролі. Граючи з піском, водою, різними предметами, дитина проводить власні експерименти, спостерігає за змінами і робить висновки. Це сприяє розвитку пізнавальної активності та формуванню наукового мислення. Граючи в «сім'ю», «магазин», «лікарню», дитина моделює ситуації, які зустрічаються в дорослому житті.

Під час війни ігри дітей змінюються. Вони починають відтворювати те, що бачать навколо: військові дії, евакуацію, втрати. Це свідчить про те, що війна дуже сильно впливає на їхню свідомість.

Через відсутність достатнього життєвого досвіду, діти інтерпретують інформацію про війну, яку отримують від оточуючих, формуючи власні, часто спотворені уявлення про реальність, що може призводити до тривоги та страху.

У дошкільному віці картина світу швидко розширюється, переходячи від базових сенсорних вражень до все складніших концепцій, які вводяться дорослими. Наприклад, спочатку дитина може вважати, що всі живі істоти мають однакові властивості, але з часом вона вчиться розрізняти тварин, рослин і людей, розуміючи їх різницю. Така динаміка особливо помітна у процесі соціалізації, коли дитина взаємодіє з однолітками та засвоює нові соціальні ролі.

Також уявлення дітей про світ є фрагментарними і часто залежними від емоційного стану. Наприклад, дитина може вважати, що події, які відбуваються навколо неї, мають безпосереднє відношення до її власного життя

і емоцій. Це явище відоме як "еґоцентризм", коли дитина сприймає світ через свою власну перспективу і ще не здатна враховувати інші точки зору. З віком, завдяки спілкуванню з іншими людьми, накопиченню досвіду та розвитку коґнітивних здібностей, дитина поступово подолає еґоцентризм і навчиться бачити світ більш об'єктивно.

У педагоґіці поняття "картина світу" пов'язане з процесом формування особистості дитини. Педагоґи прагнуть сформувати у дітей науково обґрунтовану, цілісну і позитивну картину світу. Все, що дитина сприймає своїми органами чуття та розумом, складає її картину світу.

К.Д. Ушинський підкреслював важливість формування у дітей цілісного світогляду, заснованого на знаннях про природу, суспільство і людину [60].

За словами відомих вчених В.В. Давидова, В.С. Мухіної, Р.Б. Стьоркіної та В.А. Петровського, дошкільнята, подібно до дорослих, сприймають світ як єдине ціле, яке складається з чотирьох взаємопов'язаних сфер: природи, культури, інших людей і власного «Я». Кожна з цих сфер є важливою і впливає на розвиток дитини [26].

Процес пізнання дитиною навколишнього світу відбувається у чотири послідовні стадії: спочатку дитина здобуває знання, потім формує власне ставлення до отриманої інформації, далі усвідомлює її і, нарешті, готова діяти відповідно до своїх нових знань [27].

Поглиблення розуміння світу, його багатогранності та складності – це невід'ємна частина людського розвитку. На думку С.Л. Рубінштейна свідомість людини – це не пасивне відображення світу, а активний регулятор її життя [50]. Свідоме формування свого життя на основі розуміння світу дозволяє досягати поставлених цілей.

Особистість починає формуватися з самого раннього віку. Дитина вчиться пізнавати себе і світ, розуміти, що добре, а що погано, шукає своє місце в цьому світі і прагне до самовдосконалення. За словами М. Осоріної, саме в

дошкільному віці дитина починає будувати свою першу модель світу, намагаючись упорядкувати всі свої знання про нього.

Картина світу дитини – це її особиста карта, за якою вона рухається по життю. Як зазначав О. Леонт'єв, завдання педагогів – допомогти дітям скласти цю карту якомога точніше і детальніше, щоб вони могли впевнено орієнтуватися в будь-якій ситуації. Діти пізнають світ не тільки через те, що їм розповідають дорослі, але й через власний досвід. Коли дитина сама щось робить, досліджує, експериментує, у неї з'являються нові емоції, які допомагають їй сформувати більш повне уявлення про навколишній світ. У дошкільному віці дитина починає формувати своє власне бачення світу, вона задає собі запитання: "Хто я?", "Чому так?", "Як це влаштовано?". Відповіді на ці запитання допомагають дитині сформувати свій перший світогляд.

Діти дуже уважно спостерігають за дорослими і намагаються бути на них схожими. Особливо це стосується вихователя, який для дитини є авторитетом. Якщо вихователь добрий і ласкавий, то дитина відчуває себе в безпеці і довіряє йому. А ще важливіше те, як вихователь ставиться до дитини: чи любить він її, чи поважає її думку. Саме ці почуття допомагають дитині сформуватися як особистості [37 с.92].

Підсумовуючи викладене в цьому параграфі, ми вважаємо доцільним зазначити, що картина світу – це складне поняття, яке охоплює сукупність уявлень індивіда або соціальної групи про навколишню реальність, себе в цій реальності та взаємозв'язки між різними її аспектами. Це своєрідна "ментальна модель" світу, що формується в процесі життєвого досвіду, виховання, навчання та культурного впливу.

Уявлення дитини про світ формуються в процесі її життя і залежать від багатьох факторів, таких як: виховання, вік, емоційність, інтереси та соціальне оточення. Щоб зацікавити дитину і допомогти їй краще зрозуміти світ, дорослим потрібно розповідати їм історії, які б викликали в них яскраві емоції та створювали яскраві образи у їхній уяві.



Філософія вивчає картину світу як фундамент світогляду, як систему цінностей та переконань, що визначають поведінку людини. Психологія розглядає картину світу як результат когнітивних процесів, емоційних переживань та соціальної взаємодії. Це індивідуальний конструкт, який формується і змінюється протягом життя. Педагогіка зосереджується на формуванні картини світу у дітей, особливо в дошкільному віці та досліджує, як різні фактори (сім'я, навчальний заклад, суспільство) впливають на розвиток дитячої картини світу, і як можна сформувати у дітей позитивну і адекватну картину світу. Тому важливо створити умови для того, щоб дитина могла відновити свою віру в добро, безпеку та майбутнє.

## **1.2 Психологічні особливості формування світогляду дітей дошкільного віку**

Дитяче сприйняття світу відрізняється від дорослого своєю емоційністю та конкретністю. [14].

З моменту визнання дитинства як окремого вікового періоду, виникла необхідність у спеціальній науці, яка б вивчала особливості психічного розвитку дітей. Дитяча психологія привернула увагу багатьох видатних вчених, серед яких Дж. Уотсон, З. Фрейд, Ж. Піаже, Л. Виготський та інші. Їхні дослідження стали фундаментом сучасної дитячої психології.

Академічний тлумачний словник української мови дає визначення *світогляду* як системи поглядів на життя, природу і суспільство [56]. Спираючись на визначення Л. Виготського, світогляд проявляється у вчинках людини, у її ставленні до інших людей і до світу в цілому.

Основні вікові психологічні особливості, які впливають на формування світогляду дітей дошкільного віку:

1. Синкретизм - дитина сприймає світ як єдине ціле, не виділяючи окремих деталей і зв'язків. Наприклад, для неї сонце може бути живим і ласкавим, а місяць – сумним.

2. Егоцентризм - світ з центром «Я»: дитина вважає себе центром Всесвіту, а всі події пов'язує зі своїми діями та бажаннями. Дитині складно уявити, що інші люди можуть мати іншу думку або відчувати інші емоції.

3. Анімізм - дитина наділяє неживі предмети людськими якостями та емоціями. Наприклад, лялька може плакати, а машина – їхати сама по собі.

4. Артефактизм - дитина сприймає світ через образи, а не через абстрактні поняття. Вона легко фантазує і вигадує різноманітні історії.

5. Конкретність мислення - дитина краще розуміє конкретні речі, а абстрактні поняття (час, простір, причинно-наслідкові зв'язки) для неї ще складні.

6. Магічне мислення – дитина вірить у чарівництво, вважає, що своїми думками або бажаннями вона може впливати на події.

Розуміння цих особливостей допомагає дорослим створити для дитини сприятливе середовище для розвитку, відповідаючи на її потреби і допомагаючи їй формувати позитивну картину світу.

Швидке розширення картини світу у дошкільному віці - це дивовижний процес, який відбувається завдяки цілій низці факторів [67]. Розглянемо їх детальніше:

1. Біологічна готовність: Мозок дитини дошкільного віку активно розвивається, утворюючи нові нейронні зв'язки. Це створює неймовірну пластичність, яка дозволяє легко засвоювати нову інформацію. Сенсорні органи дитини вже досить розвинені, щоб сприймати різноманітні подразники з навколишнього світу. Це дозволяє їй отримувати багатий сенсорний досвід.

2. Соціальне оточення: Дорослі пояснюють дітям нові слова, поняття, відповідають на їхні численні запитання, що дозволяє дитині швидко розширювати свій словниковий запас та розуміння світу. Спілкування з ровесниками допомагає дитині освоювати соціальні навички, вчитися співпрацювати, ділитися, дотримуватися правил. Це сприяє розвитку її соціальних уявлень. Під час гри діти моделюють різні життєві ситуації,

імітують поведінку дорослих, що допомагає їм освоювати нові соціальні ролі та розуміти складні соціальні взаємодії.

3. Пізнавальна активність: Діти постійно досліджують навколишній світ, ставлять запитання, експериментують. Це дозволяє їм активно будувати власну картину світу. Уява допомагає дитині створювати нові образи, моделі, зв'язки. Вона дозволяє їй переходити від конкретного до абстрактного мислення.

Таким чином, швидке розширення картини світу у дошкільному віці є результатом взаємодії біологічних, соціальних та пізнавальних факторів. Цей процес є надзвичайно важливим для подальшого розвитку дитини, оскільки формує фундамент для її пізнавальної діяльності, мови, мислення та соціальних навичок.

Академічний тлумачний словник української мови дає визначення *світогляду* як системи поглядів на життя, природу і суспільство [56]. Спираючись на визначення Л. Виготського, світогляд проявляється у вчинках людини, у її ставленні до інших людей і до світу в цілому.

Інтелектуальні здібності відіграють ключову роль у формуванні світогляду дитини дошкільного віку. Вони дозволяють їй: сприймати і обробляти інформацію (дитина активно пізнає навколишній світ через органи чуття). Вона спостерігає, слухає, торкається, пробує на смак, тим самим накопичуючи сенсорний досвід; будувати причинно-наслідкові зв'язки (дитина починає розуміти, що одні події можуть бути причиною інших). Наприклад, якщо вона натисне на кнопку, загориться лампочка; узагальнювати і класифікувати (дитина об'єднує предмети за спільними ознаками, створюючи перші узагальнення). Наприклад, всі круглі предмети вона може назвати "кульками"; уявляти і фантазувати (дитяча уява дозволяє їй створювати нові образи, моделювати ситуації і будувати власні світи) [42].

Розвиток дитини дошкільного віку прийнято розглядати в три етапи: ранній дошкільний вік (3-4 роки), середній дошкільний вік (4-5 років) і старший дошкільний вік (5-7 років).

*Світ для дитини молодшого дошкільного віку* – це насамперед світ яскравих вражень та емоцій. Дитина сприймає все дуже особисто, пов'язуючи події з власними переживаннями. Мислення дитини конкретне, вона оперує образами, а не абстрактними поняттями. Дитина часто наділяє неживі предмети людськими якостями, розмовляє з іграшками, вважає, що сонце світить спеціально для неї, вірить у казку, в те, що бажання можуть збуватися миттєво, схильна до фантазування та вірить у різноманітні чудеса.

*Світ для дитини середнього дошкільного віку* - це період бурхливого розвитку дитини, коли її світогляд значно розширюється. Дитина активно спілкується з ровесниками, починає розуміти правила гри, співпрацювати з іншими дітьми. Словниковий запас дитини значно збагачується, вона починає будувати складні речення, задавати багато запитань. Дитина починає розуміти, що одні події можуть бути причиною інших, поступово відходить від віри в казку, починає більш реалістично оцінювати ситуації.

*Світ для дитини старшого дошкільного віку* - це особливий період у житті дитини, коли відбувається інтенсивний розвиток пізнавальних процесів, формуються моральні уявлення та закладаються основи для успішного навчання в школі. Дитина здатна до простих узагальнень, класифікації предметів за ознаками, починає розуміти, що таке добре і що таке погано.

Щоб зрозуміти, як дитина бачить світ, потрібно оцінити: наскільки точними і повними є її знання про світ, які емоції вона відчуває по відношенню до різних явищ, як вона проявляє себе в різних ситуаціях [46].

Щоб допомогти дитині сформувати власну картину світу, необхідно: забезпечити умови для самостійного дослідження і відкриття, створити атмосферу, де дитина може вільно висловлювати свої думки і почуття, поєднати теоретичні знання з практичними навичками, виховувати в дитині відповідальність і повагу до всього живого [27].

Як стверджують Якименко (2017) та Гончаренко (1997), світогляд – це не статична величина, а процес, який триває протягом усього життя і формує індивідуальність людини [64].

За І. Білою, перші враження, отримані дитиною в процесі спілкування з дорослими, формують фундамент її світогляду. Поступово дитина починає будувати власну картину світу, обираючи з безлічі вражень ті, які мають для неї найбільше значення. Цей процес визначає не лише те, як дитина бачить світ, але й як вона в ньому орієнтується, приймає рішення і будує свої стосунки з іншими людьми [4].

Таким чином можна стверджувати, що саме в дошкільному віці закладаються фундаментальні основи світогляду дитини. Цей період є надзвичайно важливим для розвитку інтелекту, емоцій та соціальних навичок. Діти дошкільного віку постійно досліджують навколишню реальність, ставлять запитання, експериментують. Ця активність є основою для формування первинних уявлень про світ. Дитина сприймає світ через призму власних інтересів і почуттів, вона ще не здатна повною мірою розуміти точку зору інших людей. Мислення дітей дошкільного віку пов'язане з конкретними образами і діями, абстрактні поняття їм ще важко зрозуміти. Для ефективного формування світогляду дитини необхідно створювати розвивальне середовище, яке б стимулювало її пізнавальну активність і забезпечувало різноманітні враження.

### **1.3. Вплив соціального середовища та сім'ї на світосприйняття дитини в умовах військового конфлікту**

Війна завдає значної шкоди психічному здоров'ю дітей. Постійний страх, невизначеність та відсутність стабільності ускладнюють їхню соціалізацію та адаптацію до нових умов життя. Діти, які стали внутрішньо переміщеними особами, особливо вразливі до психологічних травм [65].

Діти стали свідками жахливих подій, що призвело до розвитку посттравматичних стресових розладів, страхів, депресій та інших психологічних проблем [66].

Кожна дитина має право на повноцінне життя, яке включає в себе не лише фізичне здоров'я, а й емоційний добробут, якісну освіту та можливість для розвитку своїх талантів [33].

Соціалізація дошкільника, на думку І. Рогальської, – це динамічний процес, в ході якого дитина, активно взаємодіючи з оточенням, засвоює соціальні норми, цінності та правила поведінки, формуючи власну систему відносин до світу та себе в ньому [48 с.17].

У своєму дослідженні С. Сіваш підкреслює, що процес соціалізації дошкільнят тісно пов'язаний з віковими особливостями дітей та зміною провідної діяльності на кожному етапі розвитку [53].

Ранній вік - соціалізація дитини відбувається переважно в межах сім'ї, де вона освоює первинні соціальні навички через емоційну взаємодію з батьками та іншими членами родини.

Дошкільний вік - взаємодія з однолітками в дошкільних закладах сприяє розвитку комунікативних навичок, формуванню первинних уявлень про соціальні норми та правила.

Передшкільний вік - діти активно освоюють соціальні ролі, вчаться будувати різноманітні соціальні взаємини.

Законодавство України 2016 року було доповнено поняттям "дитина, яка постраждала внаслідок воєнних дій", що стало важливим кроком у посиленні соціального захисту таких дітей [45].

Основні особливості соціалізації дітей дошкільного віку під час війни:

1. Посилення тривожності та страху (постійний стрес, пов'язаних з війною, може призвести до розвитку у дітей тривожних розладів, страхів, проблеми зі сном).

2. Зміни в поведінці (діти можуть стати більш агресивними, замкнутими, або навпаки, гіперактивними, вони можуть проявляти регресивну поведінку – смоктати палець, забруднюватися).

3. Труднощі в спілкуванні (розрив соціальних зв'язків, зміна кола спілкування).

4. Порухення режиму дня та харчування.

5. Відсутність відчуття безпеки (почуття небезпеки, постійне очікування загрози заважає дитині відчувати себе в безпеці і спокійно розвиватися).

Виклики для соціалізації дітей дошкільного віку під час війни:

1. Нестабільність (постійна зміна обстановки, непередбачуваність подій ускладнюють процес адаптації дітей до нових умов).

2. Відсутність доступу до освітніх послуг (закриття дошкільних закладів, перерви в навчанні обмежують можливості дітей до соціалізації та розвитку).

3. Психологічна травма, яка потребує тривалої терапії.

4. Матеріальні труднощі (обмежують можливості дітей для розвитку та розваг).

Дошкільний заклад і сім'я відіграють важливу роль у формуванні світогляду дитини. Саме в цих двох середовищах малюк вчиться пізнавати себе і світ, розвиває свої пізнавальні здібності та формує власну систему цінностей [3].

Сім'я є першим і найважливішим соціальним інститутом, який впливає на формування особистості дитини. Саме в сім'ї дитина набуває перших соціальних навичок, вчиться взаємодіяти з іншими людьми, формує свої перші уявлення про світ і про себе [21].

Позитивна атмосфера в сім'ї сприяє формуванню у дитини таких важливих якостей, як довіра, емпатія, вміння співпрацювати і вирішувати конфлікти. Навпаки, негативний досвід сімейних взаємин може призвести до розвитку у дитини психологічних проблем і негативно вплинути на її подальше життя [32].

Питання впливу воєнних конфліктів на формування особистості дитини завжди було в центрі уваги педагогів. Видатні педагоги, такі як Ш. Амонашвілі та В. Сухомлинський, приділяли цьому питанню значну увагу. Проблеми дітей-переселенців детально досліджували Ю. Жданович та О. Просіна. Януш Корчак, відомий педагог і письменник, підкреслював, що батьки відіграють вирішальну роль у допомозі дитині зрозуміти себе та світ навколо в складних життєвих ситуаціях [20 с.107].

Українські науковці приділяли значну увагу вивченню ролі сім'ї у вихованні дитини. В. Ягупов та І. Зайченко досліджували особливості сімейного виховання, а А. Штефан та Л. Стадник детально розкрили вплив сімейного оточення на процес соціалізації людини від народження до дорослого життя.

Сучасна педагогіка використовує природу як навчальне середовище, пропонуючи дітям різноманітні форми взаємодії з нею: спостереження, експерименти, екскурсії.

Контакт з природою стимулює допитливість дитини, спонукає її задавати питання, робити висновки та встановлювати причинно-наслідкові зв'язки. Проведення простих експериментів на природі (спостереження за ростом рослин, дослідження властивостей води та землі) розвиває у дітей дослідницькі навички та наукове мислення. Подорожі в природу розширюють кругозір дитини, знайомлять її з різноманітністю живих організмів і природних явищ. Прогулянки, ігри на свіжому повітрі сприяють фізичному розвитку дітей, зміцнюють їхній імунітет [41].

І. Бех, Л. Бутенко, І. Зазюн та інші українські психологи досліджували, як формуються оцінки і цінності у дітей, особливо під впливом сім'ї. Н. Гавриш, О. Кононко та їхні колеги вивчали, як діти сприймають світ, себе і інших людей.



За словами О. Питлюк-Смеречинської, сім'я - це своєрідна модель суспільства в мініатюрі. Саме в ній дитина отримує перший досвід спілкування, співпраці та взаємодії з іншими людьми, що готує її до життя в суспільстві [40].

Дошкільний вік (від 3 до 6 років) — це період активного розвитку емоційної, когнітивної та соціальної сфер дитини, і військовий конфлікт може кардинально змінити цей процес.

Війна руйнує їхній звичний світ, створюючи почуття небезпеки і невизначеності. У дошкільнят немає повного розуміння природи конфлікту, але вони відчувають загальну напругу в середовищі. Вони дуже чутливі до невербальних сигналів дорослих: зміни в інтонації, міміці, позах, тому відчувають тривогу, коли бачать, що батьки або інші дорослі переживають. Це може проявлятися в нічних кошмарах, підвищеній плаксивості, істерик до соматичних скарг (головна біль, біль у животі), агресії, як реакції на стрес. Страх, тривога, невпевненість батьків передаються дитині, формуючи у неї негативну картину світу. Агресивність, замкнутість, неслухняність можуть стати хронічними проблемами. Тривога та стрес можуть призвести до розвитку соматичних захворювань [22].

Діти в умовах війни можуть страждати від посттравматичного стресового розладу, який впливає на їхній емоційний розвиток, обмежуючи здатність адекватно реагувати на звичайні життєві ситуації [13]. У них можуть виникати нав'язливі спогади, уникання певних ситуацій або надмірна пильність.

Почуття безпеки – це одна з базових потреб людини. Коли ця потреба не задовольняється, дитина відчуває тривогу, страх і безпорадність. Це може впливати на їх здатність довіряти іншим людям і створювати стосунки, що надзвичайно важливо на цьому етапі розвитку.

У дошкільнят світогляд ще формується, і їх здатність аналізувати складні явища обмежена. Військовий конфлікт для них може бути незрозумілим, що підвищує почуття страху та непередбачуваності. Діти хочуть знати, чому люди воюють, чому гинуть невинні люди, і коли все це закінчиться.

Війна руйнує не лише будинки, а й соціальні зв'язки дітей. Втрата друзів і родичів, зміна місця проживання – все це створює додатковий стрес для дошкільнят. Саме тому так важливо, щоб дорослі були поруч і допомагали дітям подолати наслідки війни.

Гра є важливим інструментом у формуванні світогляду дитини. У кризових умовах гра може слугувати способом обробки травматичних переживань і вираження страхів.

Також війна спотворює дитяче уявлення про добро і зло, формуючи у них амбівалентні почуття. Дорослі повинні допомогти дітям зорієнтуватися в новій реальності, підтримуючи в них віру в гуманістичні цінності. При цьому важливо дотримуватися балансу між емпатією і вихованням самостійності. Надмірна опіка може призвести до розвитку у дітей пасивної позиції і формування нереалістичних очікувань [59].

Коли дорослі, налякані війною, ховають дітей від звуків вибухів і не пояснюють, що відбувається, вони ризикують сформувати у дітей тривожність і страх перед невідомим. Важливо створити атмосферу довіри і відкритості, де дитина зможе отримати відповіді на свої запитання і відчувати себе в безпеці.

Таким чином, війна – це глибока рана для суспільства, особливо для його найменших членів – дітей. Вони є найбільш вразливими до наслідків збройних конфліктів, оскільки їхній світогляд ще формується, а психіка є надзвичайно чутливою до зовнішніх впливів. Формування світогляду дошкільника – це складний процес, який залежить від багатьох факторів, включаючи сімейне виховання, дошкільню освіту, соціальне оточення та, на жаль, і від таких трагічних подій, як війна. Соціалізація – це складний процес взаємодії людини з навколишнім соціальним середовищем, у результаті якого вона засвоює соціальні норми, цінності та моделі поведінки, характерні для певного суспільства. В умовах війни цей процес зазнає значних змін і ускладнень.

Отже для ефективної допомоги дітям, які постраждали від війни, необхідно розробляти комплексні програми, які включатимуть психологічну, соціальну та педагогічну підтримку.

## ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ I

У цьому розділі ми розглянули теоретичні основи формування світогляду дошкільників в умовах, що змінилися через військовий конфлікт. Отримані знання є критично важливими для розробки ефективних стратегій психологічної підтримки дітей, створення безпечного освітнього середовища та забезпечення їхнього всебічного розвитку. Картина світу у дитини дошкільного віку – це не просто сукупність знань про навколишній світ, а цілісний образ, який формується під впливом безлічі факторів: від сімейного виховання до казок та ігор.

Діти під час війни переживають страх, тривогу, невизначеність майбутнього. Їхній світогляд змінюється, стає більш песимістичним. Незважаючи на те, що дошкільнята активно пізнають світ, їм складно виразити свої емоції словами. Вони радіють іграшкам, природі, своїм досягненням, але не завжди можуть розповісти про це.

Для того, щоб допомогти дітям подолати наслідки воєнної травми, необхідна робота філософів, психологів і педагогів. Лише об'єднавши зусилля, ми зможемо забезпечити дітям щасливе майбутнє.

Щоб допомогти дитині соціалізуватися в умовах війни потрібно батькам, вихователям та іншим дорослим створити безпечний простір; підтримувати регулярний режим дня; спілкуватися з дитиною; забезпечувати соціальні аспекти, а саме організувати дитині спілкування з іншими дітьми в онлайн-форматі або під час прогулянок; залучати дитину до спільних занять (ігри, читання казок, творчі заняття), які допоможуть дитині відволіктися від негативних емоцій і відчути себе потрібною; звернутися за допомогою до психолога.

Пізнавальне спілкування – це особливий вид взаємодії між дитиною і дорослим, який характерний для дошкільного віку. Малята, бажаючи зрозуміти світ, задають дорослим безліч запитань, а дорослі, в свою чергу, відповідають на них, пояснюють складні явища простими словами і заохочують дитячу допитливість.

Важливо пам'ятати, що кожна дитина переживає війну по-різному. Не існує єдиного правильного способу реагувати. Найголовніше – це бути поруч з дітьми, давати їм любов, підтримку та розуміння.

Розуміння того, як війна впливає на становлення світогляду дитини, є важливим кроком до розробки ефективних програм психологічної допомоги та профілактики.

## **РОЗДІЛ II ПРОГРАМА ТА РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ ВІЙСЬКОВИХ КОНФЛІКТІВ НА КАРТИНУ СВІТУ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ**

### **2.1. Програма дослідження особливостей картини світу дітей дошкільного віку в умовах військового конфлікту**

Дошкільнята, з їхньою особливою чутливістю та незрілою психікою, особливо вразливі до психологічних травм, спричинених військовими діями. Розуміння того, як діти сприймають війну, які зміни відбуваються в їхній картині світу, є критично важливим для надання їм необхідної психологічної допомоги та підтримки.

З метою емпіричного дослідження особливостей сприйняття навколишнього світу дошкільнятами було організоване дослідження на базі дошкільного навчального закладу «Золота рибка» Броварської міської ради Броварського району Київської області та створена вибірка, що включала 30 дітей дошкільнят.

Мета дослідження: дослідити рівень тривожності в поведінці дітей дошкільного віку та на основі отриманих результатів розробити програму психопрофілактичної роботи закладу дошкільної освіти з дітьми дошкільного віку в умовах війни.

Основні завдання дослідної частини роботи включають:

1. Аналіз наукової літератури для встановлення теоретичного зв'язку між рівнем тривожності та страхами у дітей дошкільного віку.

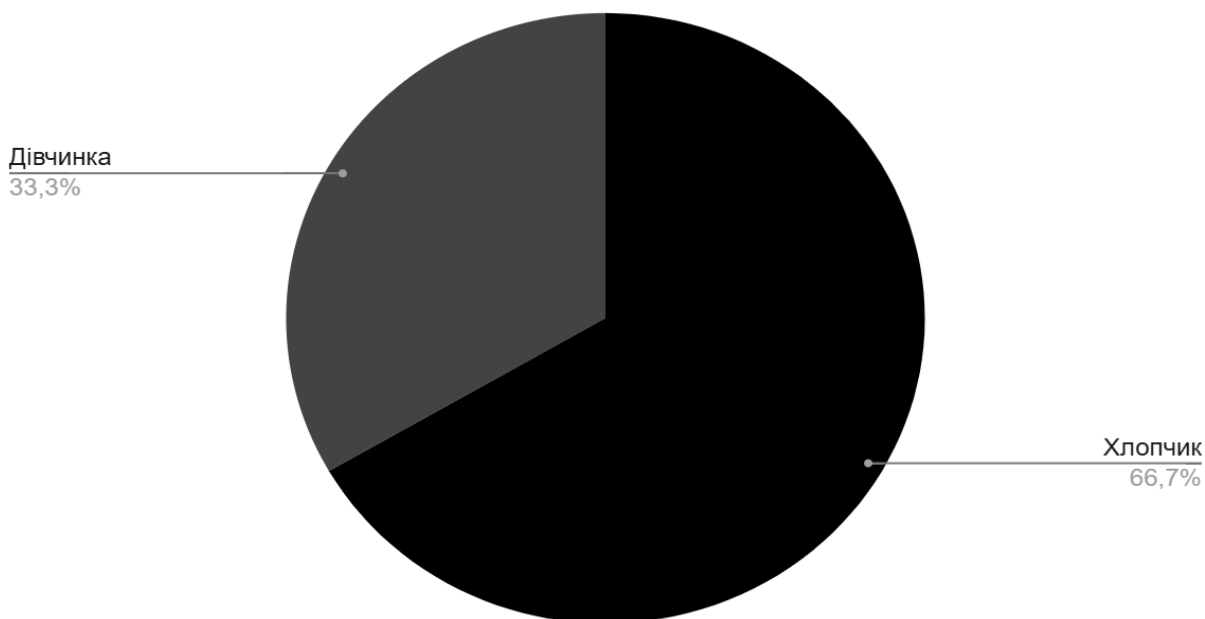
2. Використання збору даних для емпіричного дослідження використовувалося за допомогою методів: спостереження за поведінкою дітей під час ігрової діяльності, спілкування з однолітками та дорослими, проведення індивідуальних бесід з дітьми (з урахуванням вікових особливостей), аналіз дитячих малюнків, залучення батьків шляхом анкетування

3. Отримані дані були оброблені за допомогою якісних та кількісних методів.

4. На основі отриманих даних були сформульовані висновки щодо впливу тривожності та страхів на розвиток дитини дошкільного віку.

В експерименті брали участь 30 дітей дошкільного віку (5-6 років) їх батьки та вихователі. За статевою характеристикою вибірка поділилася таким чином: 20 хлопців (67,7%) та 10 дівчат (33,3%) (рис. 2.1).

### Кількість



*Рис. 2.1 Розподіл дітей за статтю*

Використано такі методики:

1. Анкета для опитування для вихователів та батьків щодо вивчення проявів тривожності у дітей (Г.П. Лаврентьєва та Т.М. Титаренко).

З метою збору додаткової інформації була створена анкета, яку заповнювали вихователі та батьки дітей, що досліджувалися.

Анкета складається з 20 тверджень, які допоможуть нам зібрати інформацію про те, як вихователі та батьки сприймають тривожність у дітей.

Позитивна відповідь на кожне питання оцінюється в 1 бал. Підраховується загальна кількість балів, на основі чого робиться висновок про рівень тривожності дитини. Чим більша загальна кількість балів, тим вища тривожність дошкільника (Додаток А).

## 2. Методика «Страхи в будиночках» О. Захарова та М. Панфілова [34].

Дана методика допомагає виявити, яких саме речей боїться дитина. Методика особливо корисна, коли дитина ще не вміє добре малювати.

Психолог малює два будиночки: чорний (для сильних страхів) і червоний (для менших шляхів). Дитині пропонують «поселити» свої страхи в ці будиночки. Психолог називає різні страхи, а дитина визначає, який будиночок їм підходить більше. Після того, як всі страхи розподілені, дитина малює замок на чорному будиночку і «викидає» ключ. Це символізує «закриття» сильних страхів.

Психолог підраховує кількість страхів у чорному будиночку і групує їх за типами. Це допомагає зрозуміти, які саме страхи турбують дитину найбільше. (Додаток Б).

## 3. Проективна методика «Кактус» М.А. Панфілова [30].

Ця методика допомагає зрозуміти, що відчуває дитина та як вона ставиться до себе та оточуючих. За допомогою малюнка кактуса можна виявити такі риси, як тривожність, агресивність та невпевненість (Додаток В).

## 4. Анкета для батьків «Ознаки агресивної поведінки» (Є.К. Лютова та Г.Б. Моніна).

Дана методика дозволяє виявити різні прояви агресії (фізична, вербальна, негативізм, завзятість).

Анкета складається з 20 тверджень, які допоможуть нам зібрати інформацію про те, як вихователі та батьки сприймають агресивність у дітей.

Позитивна відповідь на кожне питання оцінюється в 1 бал. Підраховується загальна кількість балів, на основі чого робиться висновок про рівень агресивності дитини. Чим більша загальна кількість балів, тим вища агресивність у поведінці дошкільника (Додаток Г).

Кожне дослідження проводилось індивідуально, що дозволило детально вивчити особливості кожного учасника. Перед початком роботи ми детально пояснювали мету дослідження та правила виконання завдань.

## 2.2. Аналіз результатів дослідження особливостей картини світу дітей дошкільного віку в ситуації постійної безпеки

Сучасний світ ставить перед дітьми чимало викликів, які вони часто не можуть пояснити, що ускладнює для батьків та педагогів своєчасно надати необхідну підтримку.

У дослідженні представлено інструменти для виявлення тривожності, страхів та агресії у дошкільнят.

Ми провели анкетування серед вихователів та батьків дітей дошкільного віку, що дало можливість зібрати більше інформації про дитину.

Результати нашого дослідження допоможуть батькам, вихователям і психологам краще зрозуміти страхи та тривожність дітей та розробити ефективніші стратегії допомоги їм.

У дослідженні взяли участь 2 вихователя та 28 батьків (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

### Результати анкетування

№з/п	Запитання	Так	Ні
1.	Не може працювати тривалий час без відпочинку	4	26
2.	Вона легко відволікається	4	26
3.	Будь-яке завдання здається занадто складним	4	26
4.	Відчуває фізичну напругу в тілі під час виконання завдань	3	27
5.	Не впевнена в собі	1	29
6.	Постійно переживає про те, що може статися	2	28
7.	Швидко червоніє від хвилювання	4	26
8.	Постійно відчуває страх перед майбутнім	3	27
9.	Має постійно холодні і вологі руки	2	28
10.	Має проблеми з травленням	3	27
11.	Швидко потіє, коли нервує	1	29



12.	Має знижений апетит	5	25
13.	Засинає пізно вночі	0	30
14.	Реагує налякано на різні ситуації	3	27
15.	Легко впадає у відчай	1	29
16.	Має схильність до слізливості	5	25
17.	Швидко втрачає терпіння	3	27
18.	Віддає перевагу вже відомим завданням	3	27
19.	Не вірить у власні можливості	3	27
20.	Відчуває страх перед труднощами	1	29

За результатами даної анкети можна зробити такі висновки: більшість дітей не виявляють ознак підвищеної тривожності або інших психологічних проблем.

Більшість запитань, пов'язаних з тривожністю, отримали переважно негативні відповіді. Це вказує на те, що опитані не відчують значного дискомфорту або страху в повсякденному житті. Лише поодинокі позитивні відповіді на деякі питання можуть свідчити про наявність незначних проявів тривоги у окремих осіб. Це можуть бути ситуаційні реакції або тимчасові стани, які не потребують медичного втручання. Незважаючи на відсутність явних ознак тривожності, варто пропагувати здорові способи життя, такі як регулярні фізичні навантаження, збалансоване харчування, достатній сон і практики релаксації, що можуть сприяти збереженню психічного здоров'я.

Результати обробки даних анкетування дітей за методикою Г. Лаврентьєва і Т. Титаренко відображені в табл. 2.3.

Таблиця 2.3

	ПІБ	Відповідь «Так»	Рівень
1	Дмитро	0	Низький рівень
2	Варвара	0	Низький рівень
3	Марія	0	Низький рівень
4	Арсен	1	Низький рівень
5	Матвій	1	Низький рівень
6	Тимур	2	Низький рівень
7	Матвій Т	0	Низький рівень
8	Діма	3	Низький рівень
9	Оля	0	Низький рівень

10	Аміна	3	Низький рівень
11	Микита	2	Низький рівень
12	Максим	0	Низький рівень
13	Дмитро М	2	Низький рівень
14	Давид	0	Низький рівень
15	Ростик	4	Низький рівень
16	Мирон	2	Низький рівень
17	Тарас	3	Низький рівень
18	Аня	3	Низький рівень
19	Юра	4	Низький рівень
20	Світлана	3	Низький рівень
21	Лариса	4	Низький рівень
22	Вова	8	Середній рівень
23	Катя	3	Низький рівень
24	Оксана	2	Низький рівень
25	Софія	3	Низький рівень
26	Євгеній	2	Низький рівень
27	Сергій	2	Низький рівень
28	Олег	1	Низький рівень
29	Валера	4	Низький рівень
30	Олександр	8	Середній рівень

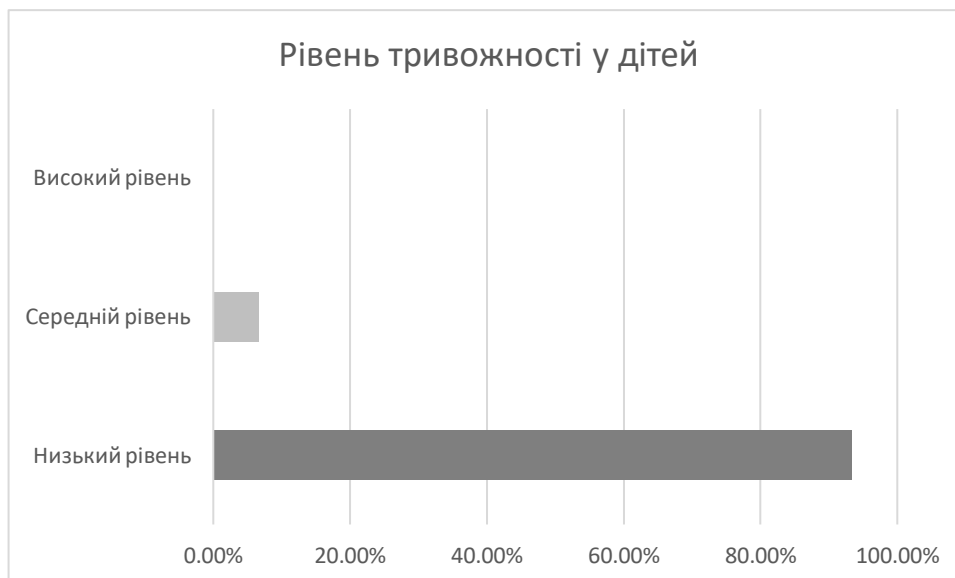
За допомогою методики можна отримати загальний рівень тривожності, отримані результати представлені в табл. 2.4

Таблиця 2.4

#### Характеристика загального рівня страху у дітей за анкетуванням

Рівні	Кількість дітей (%)
Високий рівень	0%
Середній рівень	6,67%
Низький рівень	93,33%

За даними результатами, які ми отримали за допомогою проведених методики, можна здійснити порівняльний аналіз (рис. 2.2).



*Рис. 2.2 Рівень тривожності у дітей*

Згідно з представленою графіку, переважна більшість дітей демонструють низький рівень тривожності за анкетною опитування батьків. Це свідчить про те, що більшість дітей у досліджуваній групі відчувають себе досить безпечно та впевнено, діти виявили мінімальні ознаки тривожності.

Двоє дітей демонструє середній рівень тривожності. Це вказує на те, що деякі діти все ж відчувають тривогу або занепокоєння, що може бути пов'язано з певними життєвими обставинами, особистісними особливостями або конкретними ситуаціями, які викликають у них тривогу. Цей факт може свідчити про те, що дослідження проводилося серед відносно благополучної групи дітей, або ж про те, що методики оцінки рівня страху не дозволили виявити дітей з дуже високими показниками тривожності. Отже, це позитивний показник, який може свідчити про ефективність роботи з дітьми, сприятливі умови їхнього розвитку та виховання.

Аналізуючи методику О. Захарова і М. Панфілова «Страхи в будиночках», ми спостерігаємо, що страхи у дівчат та у хлопців відрізняються (табл. 2.5, 2.6).

Таблиця 2.5

**Страхи хлопців**

№ з/п	Страхи, які намалювали	Кількість дітей, що намалювали	Кількість дітей, що намалювали в %
1.	Страх тварин	7	23%
2.	Страх темряви та кошмарів	10	33%
3.	Медичні страхи	16	53%
4.	Страхи смерті	4	13%
5.	Просторові страхи	10	33%
6.	Страхи казкових персонажів	8	27%
7.	Соціально- опосередковані страхи	11	37%
8.	Страхи пов'язані із заподіянням фізичної шкоди	7	23%

З вищевказаних даних зрозуміло, що хлопчики виражають широкий спектр страхів, які охоплюють різні аспекти життя. Найпоширенішими є медичні страхи (53%), які пов'язані з лікарями, хворобами та медичними процедурами. Це може свідчити про певний досвід, який викликає у них тривогу, або ж про загальну стурбованість фізичним здоров'ям.

Соціально-опосередковані страхи (37%), які пов'язані з переживанням через соціальні взаємодії та оцінки оточуючих. Це може бути пов'язано з процесом соціалізації, пошуком свого місця в дитячому колективі та бажанням бути прийнятим.

Страх темряви та кошмарів, просторові страхи (33%) досить поширений серед дошкільнят. Він пов'язаний з фантазією дитини та нездатністю відрізнити реальність від вигадки. Темрява та великі простори пов'язані з невідомістю, що продовжує тривогу.

Отже, медичні страхи та соціально-опосередковані страхи є найбільш поширеними серед хлопчиків, які брали участь у дослідженні.

Таблиця 2.6

**Страхи дівчат**

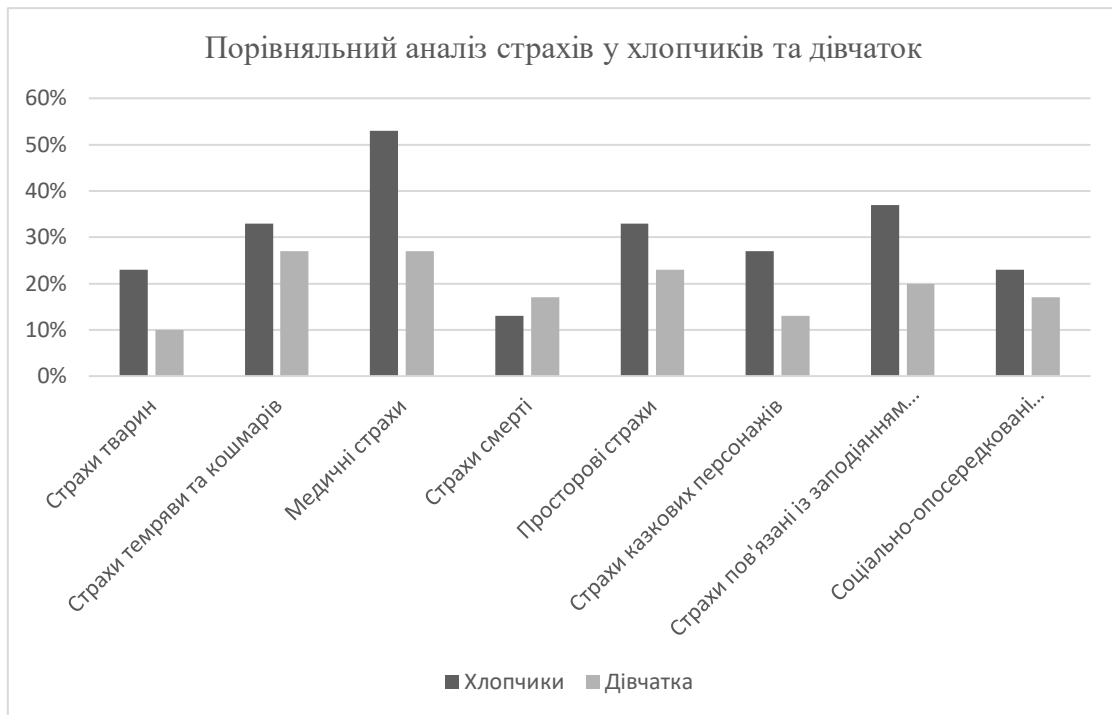
№ з/п	Страхи, які намалювали	Кількість дітей, що намалювали	Кількість дітей, що намалювали в %
1.	Страх тварин	3	10%
2.	Страх темряви та кошмарів	8	27%
3.	Медичні страхи	8	27%
4.	Страхи смерті	5	17%
5.	Просторові страхи	7	23%
6.	Страхи казкових персонажів	4	13%
7.	Страхи пов'язані із заподіянням фізичної шкоди	6	20%
8.	Соціально- опосередковані страхи	5	17%

Згідно з наданими даними, страхи дівчат досить різноманітні, про те є кілька домінуючих. Найбільше дівчатка бояться страхів темряви та кошмарів, медичних страхів (27%). Це свідчить про те, що фантазія дівчат активна, і вони часто переживають через можливі небезпеки, які можуть їх очікувати в темряві та страхи, це можуть бути страхи перед травмами, хворобами, лікарями.

Просторові страхи (23%) – це свідчить про те, що дівчатка можуть відчувати тривогу пов'язаних з простором, наприклад, при переїзді на нове місце проживання або при відвідуванні незнайомих місць.

Страхи пов'язані із заподіянням фізичної шкоди (20%) – це тривожність у дівчат щодо можливості отримати травму, біль або зазнати насильства. Існують певні стереотипи про те, що дівчатка більш вразливі і потребують захисту.

За даними результатами, які ми отримали за допомогою проведені методики, можна здійснити порівняльний аналіз (рис 2.3).



*Рис. 2.3. Порівняльний аналіз страхів у хлопців та дівчат*

Згідно з наданим графіком, як хлопчики, так і дівчатка відчувають широкий спектр страхів, проте є певні відмінності в їх розподілі. Обидві статі найчастіше переживають страх темряви та кошмарів, а також медичні страхи. Однак, існують і відмінності:

Обидві статі демонструють високий рівень страху перед медичними процедурами (53% проти 27%). Це може бути пов'язано з відсутністю розуміння причин цих процедур та можливим болем. У хлопчиків це може бути зв'язано з більшим ризиком травм, а у дівчат – з більш високою чутливістю до болю.

Страхи темряви та кошмарів також досить поширений серед обох статей, що пов'язано з активною фантазією дітей та нездатністю відрізнити реальність від вигадки (33% проти 27%).

Соціально-опосередковані страхи пов'язані з соціальними взаємодіями, спілкування з незнайомими людьми, також є досить поширеними (37% проти 17%).

Просторові страхи (33% проти 23%) – хлопчики частіше відчувають страх

перед великими просторами, це є їх бажанням пізнавати світ і досліджувати нові території.

Хлопчики частіше бояться тварин та пов'язані з ними небезпеки (23% проти 10%). Це може бути пов'язано з більш активними іграми на природі та більшою схильністю до ризику.

Страхи казковими персонажами (27% та 13%) – це може бути пов'язано з більш розвиненою емоційною сферою та схильністю до фантазування.

Страхи смерті (13% у хлопців та 17%), також присутні у дітей обох статей, але в меншій мірі.

Страхи пов'язані із заповіданням фізичної шкоди (23% проти 20%) - це пов'язано з тим, що вони ще не вміють ефективно справлятися зі своїми емоціями та відчуттями.

Ми можемо зробити висновок, що діти обох статей відчують різноманітні страхи, що свідчить про складність їхнього внутрішнього світу. Недостатній розвиток когнітивних та емоційних функцій у дітей дошкільного віку призводить до труднощів у розумінні та інтерпретації навколишнього світу, що часто провокує виникнення страхів. Наявність страхів у дітей дошкільного віку є нормальним явищем і свідчить про їхню емоційну чутливість та розвиток свідомості. Важливо проводити профілактичну роботу зі страхами, спрямовану на розвиток у дітей навичок саморегуляції, впевненості в собі та позитивного мислення.

Аналізуючи методику М.А. Панфілова «Кактус» ми спостерігаємо, що агресія у дівчат та у хлопців відрізняються (табл. 2.7, 2.8).

Таблиця 2.7

### Агресія дівчат

№ з/п	Обробка даних (рівень агресивності)	Кількість дітей	Кількість дітей, що намалювали в %
-------	-------------------------------------	-----------------	------------------------------------

1	Мінімальний рівень	7	23%
2	Середній рівень	2	7%
3	Підвищений рівень»	1	3%
4	Високий рівень	0	0%

Більшість дівчат мають мінімальний рівень агресії (23%). На їх малюнках кактуси мали радісний, веселий вигляд та квіти. Ці деталі свідчать про доброзичливість і відкритість дитини. Дівчатка пояснювали, що їх кактуси яскраві. Такі кольори, як жовтий, оранжевий, рожевий, часто асоціюються з позитивними емоціями і вказують на низький рівень агресії.

Таблиця 2.8

### Агресія хлопців

№ з/п	Обробка даних (рівень агресивності)	Кількість дітей	Кількість дітей, що намалювали в %
1	Мінімальний рівень	8	27%
2	Середній рівень	9	30%
3	Підвищений рівень»	2	7%
4	Високий рівень	1	3%

Переважає більшість хлопчиків мають середній рівень (30%) та мінімальний рівень (27%) агресії. Колючки зображені на малюнку виконували захисну функцію, це домашні кактуси у горщику, чіткі лінії контуру. На деяких малюнках розмалювання штрихуванням. Виявлені діти з високим (3%) рівнем агресії та підвищеним рівнем агресії (7%). Ці кактуси мали ворожий вигляд, товсті голки, промальовані жирними лініями з натиском.

Особливу увагу потрібно приділяти тій дитині, у якої було виявлено високий рівень агресивності, а саме хлопчику.

Можна зробити висновок, що переважна більшість дітей демонструє середній та мінімальний рівень агресивності за методикою "Кактус", це свідчить про позитивну динаміку і може вказувати на наступне:



- діти, які демонструють низький рівень агресії, швидше за все, зростають в атмосфері безпеки, любові та розуміння, це може бути свідченням ефективної сімейної та дошкільної освіти;

- краще справляються з конфліктними ситуаціями, вміють співпрацювати з однолітками та дорослими.

Для більшої наочності отримані результати зображені за допомогою рис. 2.4.

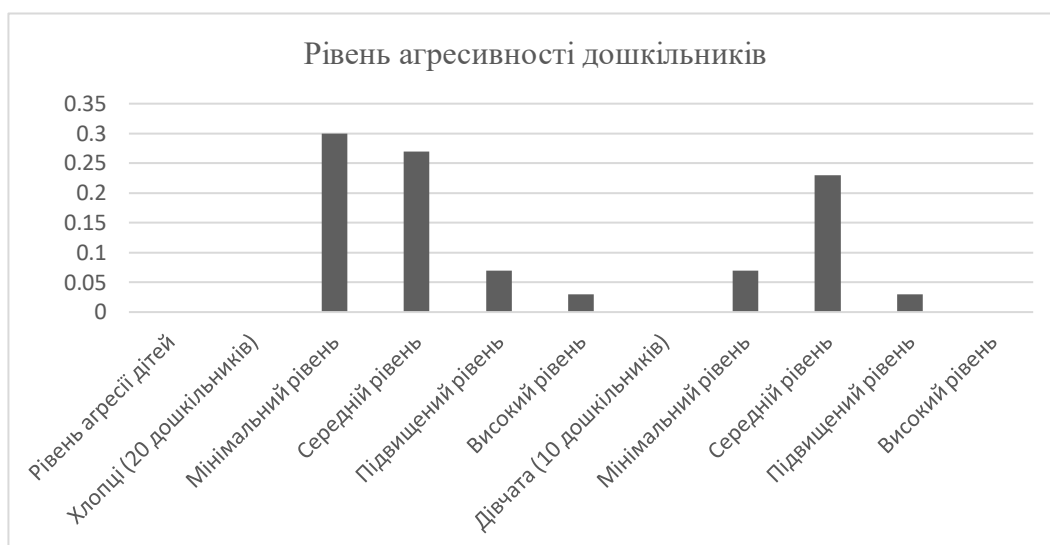


Рис. 2.4 Рівень агресивності у дітей дошкільного віку

Згідно з наданим графіком, рівень агресивності у хлопчиків дошкільного віку загалом вищий, ніж у дівчат. Найбільш виражений цей показник серед хлопчиків у категорії "підвищений рівень агресивності", це може бути пов'язано з фізіологічними особливостями хлопчиків, їхньою активністю та потребою в дослідженні світу. Серед дівчат спостерігається більш рівномірний розподіл між мінімальним і середнім рівнем агресивності, це говорить про їх пасивну та спокійну поведінку.

Менша кількість хлопчиків має мінімальний рівень агресивності. Це може свідчити про те, що не всі хлопчики в однаковій мірі схильні до агресивних проявів.

Лише невелика частина дівчат має підвищений рівень агресивності. Це свідчить про те, що агресивна поведінка не є типовою для більшості дівчат.

Отримані дані свідчать про те, що рівень агресивності у хлопчиків дошкільного віку, зазвичай, вищий, ніж у дівчат. Однак, це не означає, що всі хлопчики агресивні, а всі дівчатка - пасивні. Для кожної дитини характерні індивідуальні особливості поведінки, які формуються під впливом багатьох факторів.

Результати обробки даних анкетування «Ознаки агресивності поведінки» за методикою Є.К. Лютова та Г.Б. Моніна відображені в табл. 2.9.

Таблиця 2.9

	ПІБ	Відповідь «Часто»	Рівень
1	Дмитро	7	Середній рівень
2	Варвара	4	Низький рівень
3	Марія	4	Низький рівень
4	Арсен	9	Середній рівень
5	Матвій	7	Середній рівень
6	Тимур	6	Низький рівень
7	Матвій Т	2	Низький рівень
8	Діма	4	Низький рівень
9	Оля	1	Низький рівень
10	Аміна	4	Низький рівень
11	Микита	3	Низький рівень
12	Максим	3	Низький рівень
13	Дмитро М	4	Низький рівень
14	Давид	2	Низький рівень
15	Ростик	6	Низький рівень
16	Мирон	6	Низький рівень
17	Тарас	7	Середній рівень
18	Аня	7	Середній рівень
19	Юра	7	Середній рівень
20	Світлана	6	Низький рівень
21	Лариса	7	Середній рівень
22	Вова	11	Середній рівень
23	Катя	7	Середній рівень
24	Оксана	5	Низький рівень
25	Софія	6	Низький рівень
26	Євгеній	5	Низький рівень
27	Сергій	5	Низький рівень
28	Олег	4	Низький рівень
29	Валера	7	Середній рівень
30	Олександр	11	Середній рівень

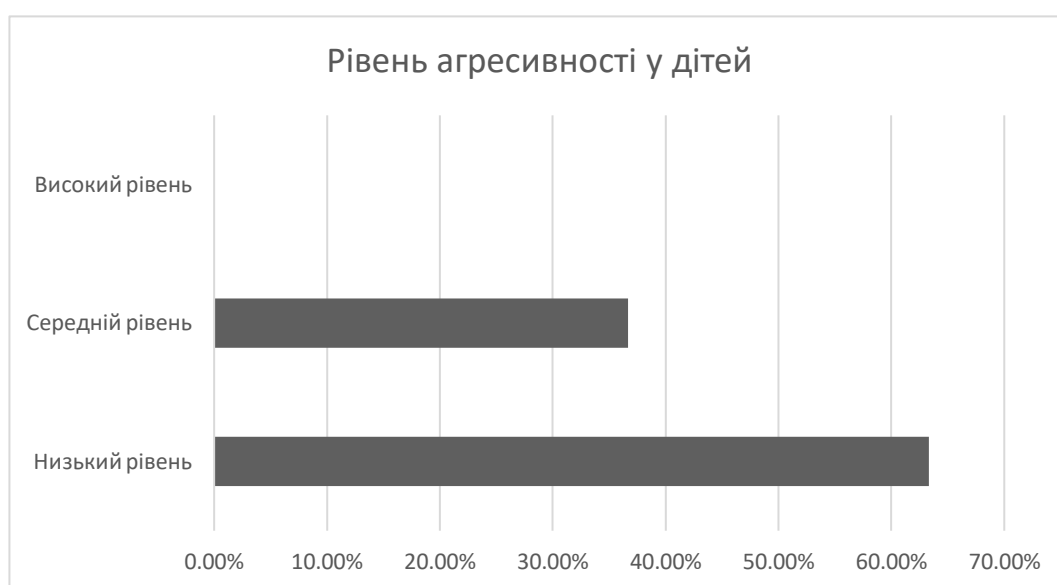
За допомогою методики можна отримати загальний рівень агресивності, отримані результати представлені в табл. 2.10

Таблиця 2.10

**Характеристика загального рівня страху у дітей за анкетуванням**

Рівні	Кількість дітей (%)
Високий рівень	0%
Середній рівень	36,67%
Низький рівень	63,33%

За даними результатами, які ми отримали за допомогою проведені методики, можна здійснити порівняльний аналіз (рис. 2.5).



*Рис. 2.5 Рівень агресивності у дітей дошкільного віку*

Згідно з представленою графіку 19 дітей демонструють низький рівень агресивності (63,33%) за анкетування батьків. Це позитивний показник, який свідчить про загалом сприятливий соціальний клімат та ефективність виховних заходів.

11 дітей (36,67%) мають середній рівень агресивності. Цей показник вказує на те, що частина дітей потребує додаткової уваги та можливо корекційних заходів.

Високий рівень агресивності у дітей (0%) відсутній, це свідчить про те, що серйозних проблем в даній групі дітей немає.

Далі будуть представлені середні та стандартні відхилення результатів у досліджуваній групі за методиками, що використовувалися.

Середні та стандартні відхилення анкетуванням за методикою Г. Лаврентьєва та Т. Титаренко щодо рівня тривожності в поведінці дітей (табл. 2.11, 2.12)

Таблиця 2.11

Рівень	Числове значення (x)	Частота (f)	x*f
Високий рівень	3	0	0
Середній рівень	2	2 (6,67%)	4
Низький рівень	1	28 (93,33%)	28
Всього		30	32

Для того, щоб застосувати математичні формули, необхідно присвоїти кожній категорії агресивності числове значення.

Високий рівень: 3

Середній рівень: 2

Низький рівень: 1

**Розрахунок середнього значення:** Формула для розрахунку середнього арифметичного:  $\bar{X} = (\sum x * f) / N$ , де:

$\bar{X}$  - середнє арифметичне

$\Sigma$  - знак суми

x - значення ознаки (в нашому випадку, числове значення рівня страху)

f - частота (кількість дітей з таким рівнем страху)

N - загальна кількість дітей

Середнє арифметичне:  $\bar{X} = 32 / 30 \approx 1.07$

**Розрахунок стандартного відхилення:** Формула для розрахунку стандартного відхилення:  $\sigma = \sqrt{[\sum (x - \bar{X})^2 * f / N]}$ , де:

$\sigma$  - стандартне відхилення

x,  $\bar{X}$ , f, N - ті ж, що і в формулі для середнього арифметичного

Таблиця 2.12

Рівень	Числове значення (x)	Частота (f)	x*f	$(x - \bar{X})^2 * f$
--------	----------------------	-------------	-----	-----------------------

Високий рівень	3	0	3,36	0
Середній рівень	2	2	0,01	0,02
Низький рівень	1	28	0,01	0,28
Всього		30		0,3

Стандартне відхилення:  $\sigma = \sqrt{(0.3 / 30)} \approx 0.1$

Аналіз отриманих даних за допомогою методики Г. Лаврентьєва та Т. Титаренко дозволяє зробити висновок, що більшість дітей у досліджуваній вибірці демонструють низький рівень тривожності. Розраховане середнє значення рівня тривожності, яке становить 1.07, підтверджує цю тенденцію. Низьке значення стандартного відхилення (0.1) свідчить про однорідність вибірки та відсутність значних відхилень від середнього значення. Це вказує на те, що більшість дітей почуваються комфортно і впевнено у своєму оточенні.

Середні та стандартні відхилення в досліджуваній методиці «Кактус» (табл. 2.13, 2.14).

Для того, щоб застосувати математичні формули, необхідно присвоїти кожній категорії агресивності числове значення.

Мінімальний рівень - 1

Середній рівень - 2

Підвищений рівень - 3

Високий рівень – 4

**Розрахунок середнього значення:** Середнє значення ( $\bar{X}$ ) розраховується за формулою:  $\bar{X} = (\sum x * f) / N$ , де:

$\Sigma$  - знак суми

x - значення ознаки (в нашому випадку, числове значення рівня агресивності)

f - частота (кількість дітей з таким рівнем агресивності)

N - загальна кількість дітей

**Розрахунок стандартного відхилення:** Стандартне відхилення ( $\sigma$ ) розраховується за формулою:  $\sigma = \sqrt{[\sum (x - \bar{X})^2 * f / N]}$ , де:

x,  $\bar{X}$ , f, N - ті ж, що і в формулі для середнього значення

**Середні та стандартні відхилення в досліджуваній методиці  
«Кактус» для дівчат**

Таблиця 2.13

Категорія	Числове значення (x)	Частота (f)	x*f	(x- $\bar{X}$ ) <sup>2</sup> *f
Мінімальний рівень	1	7	7	10,56
Середній рівень	2	2	4	0,16
Підвищений рівень	3	1	3	3,84
Високий рівень	4	0	0	0
Всього		10	14	14,56

Для того, щоб застосувати математичні формули, необхідно присвоїти кожній категорії агресивності числове значення.

Мінімальний рівень - 1

Середній рівень - 2

Підвищений рівень - 3

Високий рівень – 4

Розрахунок середнього значення ( $\bar{X}$ ):

$$\bar{X} = 14 / 10 = 1.4$$

Розрахунок стандартного відхилення ( $\sigma$ ):

$$\sigma = \sqrt{(14.56 / 10)} \approx 1.21$$

**Середні та стандартні відхилення в досліджуваній методиці  
«Кактус» для хлопців**

Таблиця 2.14

Категорія	Числове значення (x)	Частота (f)	x*f	(x- $\bar{X}$ ) <sup>2</sup> *f
Мінімальний рівень	1	8	8	12,96
Середній рівень	2	9	18	0,81
Підвищений рівень	3	2	6	0,49
Високий рівень	4	1	4	4,84
Всього		20	36	19,1

Розрахунок середнього значення ( $\bar{X}$ ):

$$\bar{X} = \Sigma(x*f) / N = 36 / 20 = 1.8$$

Розрахунок стандартного відхилення ( $\sigma$ ):

$$\sigma = \sqrt{[\Sigma(x - \bar{X})^2*f / N]} = \sqrt{(19.1 / 20)} \approx 0.98$$

Середнє значення рівня агресивності дівчат становить 1.4, що вказує на переважання середнього рівня агресивності. Стандартне відхилення 1.21 свідчить про досить великий розкид значень, тобто рівень агресивності дівчат варіює в широких межах.

Середнє значення рівня агресивності хлопців становить 1.8, що трохи вище, ніж у дівчат. Стандартне відхилення 0.98 вказує на менший розкид значень порівняно з дівчатками.

## **ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ II**

Емпіричне дослідження проводилося на базі закладу дошкільного навчального закладу «Золота рибка» Броварської міської ради Броварського району Київської області. У дослідженні приймали участь 30 дітей (20 хлопців та 10 дівчат).

Для проведення експериментального дослідження рівня тривожності та специфічних страхів у дошкільнят були обрані такі методики: анкета Г. Лаврентьєва і Т. Титаренко, проєктивні методики "Страхи в будиночках"[34] і "Кактус"[30], анкета «Ознаки агресивної поведінки» Є.К. Лютова та Г.Б. Моніна. Для корекції виявлених проблем була розроблена спеціальна програма, що включала різноманітні психологічні техніки

Аналіз даних анкет Г. Лаврентьєва і Т. Титаренко свідчить про низький рівень загальної тривожності у дошкільнят. Водночас, анкета Захарової і Панфілової виявила, що найпоширенішими страхами у дітей є страх перед медичними процедурами та страх темряви, незалежно від статі. Ці страхи можуть бути пов'язані з невідомістю, болем та активною дитячою уявою. Хлопці частіше демонструють страх перед тваринами та фізичною шкодою. Це може бути пов'язано з їхньою більш активною природою та схильністю до

ризик. Дівчатка частіше відчують страх перед казковими персонажами та соціальними ситуаціями. Це може бути пов'язано з більш розвиненою емоційною сферою та схильністю до фантазування. Соціальні страхи, пов'язані зі спілкуванням і виступами перед аудиторією, є досить поширеними як серед хлопчиків, так і серед дівчат, але більш вираженими у дівчат.

Страхи є нормальною частиною розвитку дитини. Однак, якщо страхи занадто сильні і тривалі, вони можуть негативно вплинути на емоційний стан дитини і її соціальну адаптацію. Тому важливо приділяти увагу дитячим страхам і надавати необхідну підтримку.

За проективною методикою М.А. Панфілова - рівень агресивності у хлопчиків дошкільного віку загалом вищий, ніж у дівчат.

Аналіз даних анкет Є.К. Лютова та Г.Б. Моніна свідчить про низький рівень агресивної поведінки у дошкільнят. Для підтримки низького рівня агресивності важливо продовжувати проводити заняття та програми спрямовані на розвиток емоційного інтелекту, навичок спілкування та вирішення конфліктів. Звернути увагу на дітей із середнім рівнем агресивності. Для цих дітей необхідно розробити індивідуальні програми підтримки, які допоможуть розвивати позитивні соціальні навички та зменшувати прояви агресії.



## **РОЗДІЛ III. ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ПСИХОПРОФІЛАКТИЧНОЇ РОБОТИ В ЗАКЛАДІ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ ІЗ ЗАПОБІГАННЯ ВПЛИВУ НАСЛІДКІВ ВІЙНИ НА ПСИХІКУ ДИТИНИ**

### **3.1 Програма психопрофілактичної роботи закладу дошкільної освіти з дітьми дошкільного віку в умовах війни**

Рання психологічна допомога є найефективнішим способом запобігання виникнення проблем з психічним здоров'ям у дітей. Діти, які пережили війну, потребують індивідуального підходу до надання психологічної допомоги. Їхній досвід, вік, особистісні особливості та рівень травматизації значно відрізняються. Тому важливо розробляти програми допомоги, які враховують ці відмінності.

Основою для створення програми профілактики агресивної поведінки, що включає елементи арт-терапії, стали наукові праці: Н. Вечірко [9], Т. Гринь [15], Т. Євтушенко [19], З. Ікуніна [24], А. Розінько [49], І. Руденко [51], О. Синицька [56] та інших.

Поняття "психологічна корекція" охоплює широкий спектр методів, які використовують психологи для допомоги людям з різними труднощами. Це може бути виправлення певних проблем у розвитку дитини, подолання страхів, покращення самооцінки або адаптація до нових умов життя. Головна мета психологічної корекції – допомогти людині розвиватися гармонійно і повноцінно [69 с. 77].

*Мета програми:* створення безпечного та комфортного психологічного клімату для дитини дошкільного віку, який сприятиме зменшенню рівня тривожності та страхів, проявів агресії, формування позитивного ставлення до світу.

*Завдання програми:*

1. Створити атмосферу довіри, підтримки та розуміння, де діти можуть відкрито виражати свої почуття.

2. Використовувати різноманітні методи та техніки для зменшення тривожності та страху, пов'язаних з військовими діями.

3. Навчити дітей способам самозаспокоєння та управління своїми емоціями.

4. Сприяти розвитку соціальних навичок та вміння працювати в команді.

5. Надавати батькам інформацію про психологічні особливості дітей у кризових ситуаціях та рекомендації щодо підтримки своїх дітей.

*Структура:* програма включає в себе 5 занять тривалістю 25-30 хвилин кожне. Заняття проводимуться з періодичністю 1-2 рази на тиждень.

*Учасники:* група в кількості 30 дітей дошкільного віку (5-6 років).

*Методи та форми роботи з дітьми* охоплюють широкий спектр інструментів включаючи: вербальні (розмови, читання казок), когнітивні (моделювання ситуацій, бесіди) та поведінкові (рольові ігри, релаксація, рухливі вправи). Комбінуючи різні методи, можна адаптувати роботу до індивідуальних потреб кожної дитини, більш глибоко досліджувати причини проблемної поведінки і розробляти ефективні стратегії корекції.

*Очікуванні результати:* зниження рівня тривожності, страхів та агресії у дошкільнят з використанням психологічних технік орієнтована на досягнення комплексу позитивних змін у розвитку дитини (підвищення емоційної стабільності, самооцінки; розвиток емпатії, творчого мислення; підвищення концентрації уваги; розширення словникового запасу; поліпшення соціальних навичок; збільшення довіри до оточуючих; розвиток дрібної моторики; зняття фізичного напруження); отримання зворотного зв'язку від батьків щодо ефективності програми.

Наше завдання полягає не в тому, щоб навчити дитину конкретним психологічним технікам, а в тому, щоб створити умови для її всебічного розвитку через різноманітні, цікаві та природні для неї активності. Кожна вправа повинна бути максимально насиченою і сприяти розкриттю вроджених здібностей дитини.

М.Р. Бітянова пропонує таку структуру заняття: обряд привітання, розминка, основні моменти заняття, рефлексія, обряд прощання [69 с.78]. Кожен з її елементів виконує важливу функцію і сприяє досягненню цілей заняття.

Привітання допомагає створити позитивний емоційний фон, налаштувати дітей на співпрацю та відкритість.

Розминка допомагає зняти фізичне та емоційне напруження, яке могло накопичитися у дітей до заняття.

Залежно від теми заняття та вікової категорії дітей, можуть використовуватися різні методи та прийоми (ігри, вправи, бесіди тощо).

Рефлексія дозволяє дітям усвідомити, що вони відчували під час заняття, чого навчилися і що було для них найбільш цікавим. Обмін враженнями сприяє кращому засвоєнню матеріалу. Для психолога рефлексія є важливим джерелом інформації про ефективність заняття та про те, які аспекти потрібно змінити.

Позитивні побажання на прощання створюють відчуття завершеності і налаштовують дітей на наступну зустріч.

Кожне 25-30 хвилинне заняття включає спеціальні вправи, які допомагають визначити, що дитина відчуває в даний момент, і розробити індивідуальний план роботи над подоланням тривоги та напруги.

### **Перше заняття**

*Мета заняття:* створити дружню атмосферу в групі, допомогти дітям подолати сором'язливість, розвинути впевненість у собі та навчитися працювати у команді.

### **Вправа-гра «Знайомство»**

*Мета:* навчити дітей представлятися, ділитися своїми враженнями і грати в командні ігри.

*Хід вправи:* Психолог вітається, запитує, як звать дітей, і пропонує сказати кожному комплімент. Так, наприклад, першою відповідає Варвара, називає своє ім'я, а психолог говорить їй комплімент, яка вона красива. Далі відповідає

Микита, і вже Варвара має сказати приємне слово для Микити і т.д. Вправа продовжується, доки кожен не назве своє ім'я і не отримає комплімент від товариша.

### **Вправа «Казка про обличчя»**

*Мета:* навчити дітей розпізнавати і виражати свої емоції, краще зрозуміти один одного.

*Хід вправи:* використовувати інтонацію, міміку, жести, щоб передати емоції і залучити дітей до участі.

"Уявіть, що ваше обличчя - це чарівне дзеркало, яке показує всі ваші почуття. Коли ми радіємо, куточки наших губ піднімаються вгору, а очі сяють. Коли ми сумуємо, брови насуплюються, а губи опускаються. Давайте пограємо в чарівників і спробуємо показати різні настрої за допомогою нашого обличчя!"

Після того, як діти освоїли основні емоції, можна ускладнити завдання. Діти можуть зобразити емоції своїх улюблених казкових персонажів.

### **Гра «Звільнимо Олю і Толю від злості»**

*Мета:* допомогти дітям зрозуміти, як негативні емоції можуть впливати на нас і навчити їх конструктивним способам подолання агресії.

*Хід гри:* Розпочинаємо заняття з цікавою казкою про Олю та Толю, які потрапили в полон до злості. Це допоможе дітям краще зрозуміти суть проблеми. Обираємо двох дітей, які зіграють роль Олі та Толі. Вони сидять, зображаючи злість. Інші діти стають чарівниками, які хочуть допомогти Олі та Толю позбутися злості. Діти по черзі підходять до "зачарованих" і говорять добрі слова, гладять їх по голові. При цьому вони можуть використовувати різні інтонації та вирази обличчя, щоб передати свою доброту і турботу. Коли Оля і Толя відчують достатню кількість доброти, вони починають посміхатися і розчаровуються. Разом з дітьми формулюємо правила, які допоможуть уникнути появи злості: "Будемо дружити", "Не будемо сваритися", "Будемо допомагати один одному" тощо. Повторюємо разом з дітьми сформульовані правила.

### Рефлексія заняття

*Мета:* підбиття підсумків, узагальнення отриманого досвіду з профілактики агресивних проявів поведінки.

Закінчення заняття, подякувати дітям за участь і за їхню доброту, сказати, що вони молодці, що змогли допомогти Олі та Толі. Заінтригувати дітей, розповівши про те, що чекає на них на наступному тижні.

### Друге заняття

*Мета:* зв'язати дихання з емоціями, навчити дітей розпізнавати та регулювати свій емоційний стан.

#### Вправа-розминка «Кульки настрою»

*Мета:* зняти емоційну напругу, заспокоїти дітей, вчити регулювати емоційний стан дихальними вправами.

*Хід вправи:* "У кожного з нас бувають різні настрої. Коли ми радісні, ми надуваємось як кулька. Давайте спробуємо! Вдихніть глибоко і повільно, уявляючи, що ви надуваєте кульку радості. Вона стає все більшою і більшою. А тепер уявіть, що ви трохи засмучені. Ваша кулька стає меншою. Подихайте повільно і глибоко, щоб знову надуті її."

#### Вправа-гра «Перевтілення»

*Мета:* розвинути уяву, креативність, емоційний інтелект та зняти м'язове напруження у дітей.

*Матеріали:* різноманітні атрибути (капелюхи, шарфи, окуляри, маски), картини з зображенням різних образів (тварин, рослин, предметів, професій).

*Хід вправи:* Створити цікаву атмосферу, наприклад, розказати казку про чарівника, який може перетворюватися на кого завгодно. Пояснити дітям, що сьогодні також вони будуть чарівниками і зможуть перетворюватися на різних персонажів. Показати дітям кілька простих перевтілень, наприклад, перетворитися на kota, собаку, дерево. Використовувати міміку, жести, голос, щоб передати характер обраного персонажа.

Розділити дітей на кілька груп або дозволити їм обрати образ самостійно.

Можна використовувати картини або запропонувати дітям самим придумати образ. Надати дітям необхідні атрибути та час на підготовку. Потім запропонувати дітям по черзі представляти свій образ. Вони можуть рухатися, говорити, видавати звуки, характерні для обраного персонажа.

Після кожного виступу обговорювати з дітьми наскільки вдало вони ввійшли в образ, які емоції вони відчували.

Протягом вправи пропонувати дітям змінювати образи, щоб вони могли спробувати себе в різних ролях.

*Користь вправи:* розвиває уяву та креативність, сприяє розвитку комунікативних навичок, допомагає дітям краще пізнати себе і навколишній світ.

Рефлексія заняття

*Мета:* допомогти дітям осмислити свій досвід, закріпити отримані знання, розвинути навички самоаналізу, сформуванню позитивне ставлення до себе і інших людей.

### **Вправа-гра «Чарівний віночок дружби»**

*Мета:* створити атмосферу єдності та взаємо підтримки.

*Хід вправи:* Діти стають у коло. Кожен по черзі називає ім'я сусіда зліва, дарує йому комплімент або побажання і передає уявний квіточку. Так, крок за кроком, вони сплітають "чарівний віночок дружби".

*Завершення заняття:* "Сьогодні ми з вами створили справжній віночок дружби! Пам'ятайте, що добрі слова та побажання роблять нас щасливішими. Давайте завжди дарувати один одному посмішки і тепло."

"Наступного разу ми з вами вирушимо в ще одну захоплюючу подорож. Чекаю на вас!"

### **Третя вправа**

*Мета:* зниження агресивності та психоемоційного напруження; підвищення впевненості в собі, формування цілеспрямованості і наполегливості; формування навичок доброзичливого спілкування з іншими

дітьми в групі.

### **Імітаційна вправа «Перетворення в зайчики та слоники»**

*Мета:* допомогти дітям відчувати себе сильними і сміливими, формувати позитивну самооцінку.

*Хід вправи:* Психолог: «Діти, я хочу вам запропонувати гру, яка називається «Перетворення в зайчики та слоники». На початку ми з вами перетворимося лякливими зайчиками. Скажіть, коли зайчик відчуває небезпеку, що він робить? Правильно, тремтить. Покажіть, як саме тремтить зайчик. Притискає вуха, весь напружується, згортається, намагається стати маленьким і непомітним, хвостик і лапки його трясуться».

Діти показують лякливого зайчика.

«А тепер покажіть, що роблять зайчики, якщо чують кроки людини?».

Діти бігають по кімнаті, ховаються.

«Добре, діти, побули зайчиками, пора побути і впевненими в собі слонами. Давайте тепер ми з вами будемо слонами, сильними, сміливими та великими. Покажіть, як спокійно і безстрашно ходять слони. А що вони роблять, коли бачать людину? Чи слони бояться її? Ні. Вони дружать з нею і, коли її бачать, спокійно продовжують свій шлях. Покажіть, як це виглядає. А покажіть, як поводяться слони, коли бачать лева».

Діти протягом 3 хвилин показують безстрашних слонів.

*Підсумок:* Сьогодні ми з вами навчилися перетворюватися на різних тварин. Ми відчули, що таке бути слабким і сильним, боятися і бути впевненим у собі. Пам'ятайте, що кожен з вас може бути сильним і впевненим у своїх силах.

### **Бесіда за мотивами казки «Івасик - Телесик»**

*Мета:* розвинути у дітей критичне мислення, вміння аналізувати вчинки казкових персонажів та пропонувати альтернативні варіанти розвитку подій.

*Хід вправи:* після прочитання казки, психолог може запропонувати дітям

уявити себе радниками казкових героїв.:

- Якби ви були другом Івасика-Телесика, щоб ви йому порадили, щоб він не потрапив у біду?

- Як можна було б змінити поведінку Баби Яги, щоб вона стала доброю?

- Який урок можна винести з цієї казки?

Діти можуть розіграти сценки з казки, але з іншим кінцем історії. Наприклад, Івасик-Телесик може переконати Бабу Ягу пошкодувати про свій вчинок і допомогти їй змінитися.

*Завершення заняття:* "Сьогодні ми з вами вирушили в казкову подорож. Ми дізналися, що добро завжди перемагає зло, а дружба – це найцінніше. Давайте запам'ятаємо, що кожна людина заслуговує на доброту і розуміння."

### **Релаксаційна вправа «Подорож сонячного зайчика»**

*Мета:* зниження емоційної напруги.

*Хід вправи:* Психолог: "Уявіть, що сонячний зайчик - маленьке пухнасте кошеня. Воно м'яко ступає по вашому обличчю, муркоче і приносить вам тепло. Погладьте його і відчуйте, як воно муркоче у відповідь."

Можна використовувати картинку або м'яку іграшку, щоб допомогти дітям уявити сонячного зайчика. Включити спокійну музику або звуки природи, щоб створити атмосферу релаксації.

*Рефлексія заняття*

*Мета:* підбиття підсумків, обговорення досвіду профілактики агресивних проявів поведінки.

Психолог пропонує дітям висловитися щодо того, чим займалися на занятті, що запам'яталося. Запрошує на наступне заняття.

### **Четверте заняття**

*Мета:* зняття м'язової напруги, підвищення енергії, створення позитивного настрою, зниження агресивності, розвиток уваги до інших, формування вміння висловлювати свої думки.



### **Рухлива вправа - розминка «Метелики і квіти»**

*Мета:* обговорити з дітьми різні кольори метеликів, їх значення, пов'язати колір метелика з певним настроєм або емоцією.

*Хід вправи:* Розкласти на підлозі різнокольорові обручі (це будуть квіти). Після того, як дитина «зловила метелика», вона повинна посадити його на квітку такого ж кольору. Можна ускладнити заняття, запропонувавши дітям не просто посадити метелика, а й покружляти навколо квітки.

*Завершення заняття:* «Сьогодні ми з вами вирушили в захопливу подорож у світ метеликів. Ми не тільки вловили їх, а й дізналися багато цікавого про них. Пам'ятайте, що кожен метелик – це маленьке диво природи».

Запрошення на наступне заняття.

### **Гра «Кольорові емоції»**

*Мета:* діти навчаються ідентифікувати різні емоції (радість, смуток, страх тощо).

*Хід гри:* Психолог: «Зараз я називатиму висловлювання, а ви маєте сказати, які емоції вони у вас викликають. Якщо емоції «погані» – піднімайте вгору руку, якщо «добрі» – сплесніть в долоні».

Психолог називає: я не вмю; мені добре і спокійно; я боюся; у мене не виходить; я люблю себе й інших; у мене немає причин плакати; ніхто мене не любить; я бадьорий та енергійний.

Якби ви назвали цю гру? Які приємні висловлювання вам сподобалися? Які способи ви вже знаєте, щоб керувати своїм настроєм?

### **Вправа "Подорож до країни сміху"**

*Мета:* емоційна розрядка, створення позитивної, дружньої атмосфери.

*Хід вправи:* Давайте уявимо, що ми вирушаємо в подорож до чарівної країни, де всі завжди веселяться. У цій країні живе чарівник Сміх, який дарує всім гарний настрій. Діти закривають очі і уявляють, що вони потрапили в цю країну. Вони чують веселі звуки, бачать яскраві кольори і відчувають радість.

Раптом вони знаходять чарівну паличку, яка змушує їх сміятися. Діти починають сміятися різними голосами: тоненько, гучно, дзвінко.

*Закінчення:* Подорож закінчується, і діти повертаються до групи, зберігаючи приємні враження.

### **Гра «Хмарки - перевтілення»**

*Мета:* розвинути творче мислення, вміння адаптуватися до різних ситуацій, формування позитивного самосприйняття.

*Хід вправи:* "Сьогодні ми будемо не просто хмарками, а хмарками-перевтіленнями. Ми зможемо змінюватися, як заманеться! Можна перетворитися на пухнасту білу хмарку, на темну грозову хмару, або навіть на веселку!"

Діти по черзі розповідають про свої перевтілення: "Якою хмаркою ти був? Що ти відчував? Що ти робив?"

Рефлексія заняття

*Мета:* підсумувати заняття, закріпити отримані знання та емоції.

*Закінчення:* "Сьогодні ми з вами вирушили в незвичайну подорож – подорож на хмарах. Ми були різними хмарками: веселими, сумними, дощовими. Що вам найбільше сподобалося в цій подорожі? Які почуття ви відчували? Що нового ви дізналися про себе і про інших?"

### **П'яте заняття**

*Мета:* зниження агресивності; підвищення впевненості в собі; формування позитивної самооцінки; зняття психоемоційної та м'язової напруги; навчання методам саморегуляції.

### **Вправа "Коло радості"**

*Мета:* створити позитивний емоційний фон, зміцнити групові взаємини.

*Хід вправи:* "Уявіть, що ми – одне велике коло радості. Кожен з нас – це промінчик сонця, який зігріває всіх навколо. Давайте передавати один одному свою радість і тепло. Почнемо з посмішки. Посміхніться сусідові зліва, скажіть

йому щось приємне. Тепер посміхніться сусідові справа. Поступово наша радість пошириться на всіх нас". Щоб настрій гарний мати – треба друзів привітати.

*Рефлексія заняття:* Запитати у дітей: "Що вам сподобалося найбільше?", "Що ви відчували під час вправи?", "Що нового ви для себе відкрили?".

*Мета:* отримати зворотній зв'язок від дітей, виявити труднощі, якщо такі є.

### **Вправа «Домалюй»**

*Мета:* зниження рівня тривоги та агресії, розвиток творчого мислення.

*Хід вправи:* Психолог пропонує дітям ряд контурів загрозливих зображень: малюнки тварин і комах (собаки, вовка, павука і т.д.); іншої дитини, яка замахується кулаками; дорослого, який має агресивний вираз обличчя, тримає палицю та ін. Спочатку психолог запрошує дітей подумати, і назвати способи, як можна трансформувати ці зображення. Діти намагаються визначити, що можна зробити із цими малюнками, щоб вони стали більш доброзичливими. Зокрема можна домалювати нестандартні деталі поруч (помістити їх у клітку, прив'язати ланцюгом до будки та ін.), створити такий собі «сюрприз» для загрозливих фігур. Ще можна розфарбувати страшних тварин і комах несподіваними кольорами – зробити собаку фіолетовою в бантиках, грізного однолітка – зеленого у зірочках, страшного дорослого – рожевим у яблуках, з крилами та ін.

Після цього психолог пропонує дітям намалювати те, що їх найбільше тривожить і спробувати трансформувати зображення цих об'єктів, тварин чи людей за допомогою несподіваних елементів.

Наприкінці відбувається обговорення емоційного стану у дітей, їх настрою, чи всім вдалося намалювати те, що вони хотіли, чи змогли перебороти негативні емоції з приводу намальованого.

### **Вправа "Друзі діляться іграшками"**

*Мета:* формувати навички співпраці та взаємодопомоги.

*Хід вправи:* Психолог пропонує дітям уявити себе у наступній ситуації.

"У нашій групі з'явилася нова цікава іграшка. Як ми можемо поділитися нею так, щоб кожен зміг пограти і при цьому не було сварок?"

Діти розігрують ситуації, де вони діляться іграшками і вирішують конфлікти мирним шляхом.

### **Завершальна вправа – гра "Наша спільна подорож"**

*Мета:* підбиття підсумків заняття, посилення групової єдності.

*Хід вправи:* Діти висловлюються, що запам'ятали з заняття, що сподобалося.

Психолог говорить: "Наша спільна подорож до кращого розуміння себе та інших була дуже цікавою. Ми разом вчилися виражати свої емоції, вирішувати конфлікти та будувати дружні стосунки. Завдяки нашим заняттям діти стали більш впевненими в собі, навчилися співпрацювати і поважати один одного. Це дуже важливо для їхнього подальшого розвитку. Щоб закріпити досягнуті результати, нам необхідно продовжувати працювати над собою і підтримувати один одного."

На наших заняттях ми помітили, як діти поступово відходили від агресивних реакцій і навчилися виражати свої емоції вербально. Вони стали краще розуміти, що їхні почуття пов'язані з певними ситуаціями, і навчилися керувати своїми емоціями більш конструктивним способом. Ігри та вправи, спрямовані на розвиток емпатії, дають позитивні результати. Діти будують міцніші соціальні зв'язки, проявляючи розуміння та підтримку до оточуючих. Спостерігаються зростання вміння мирно вирішувати конфліктні ситуації. Діти шукають компроміси, слухають один одного та висловлюють свою точку зору. Діти стають більш відкритими до спілкування та співпраці з однолітками.

З вищевикладеного можна надати рекомендації, а саме: продовжувати працювати з кожною дитиною індивідуально, враховуючи її особливості та темпи розвитку; постійно урізноманітнювати форми та методи роботи, щоб

підтримувати інтерес дитини; активніше залучати батьків до процесу виховання.

Отже, ми отримали результати, що завдяки корекційній програмі діти стають більш спокійними та впевненими в собі, зменшується кількість проявів тривожності та страхів, покращуються стосунки з однолітками та дорослими, збільшується здатність до співпраці та компромісу.

### **3.2. Форми, методи і засоби психологічної допомоги різним категоріям дітей, які зазнали негативного впливу війни**

Науковці різних галузей визнають, що дошкільний вік є визначальним для подальшого розвитку особистості, оскільки саме в цей період закладаються первинні основи її становлення [68 с.21–22].

Дошкільна освіта – це не просто підготовка до школи, а цілісний розвиток дитини. Вона спрямована на формування всебічно розвиненої особистості, готової до життя в сучасному світі. Завдяки дошкільній освіті дитина отримує міцний фундамент для подальшого навчання і саморозвитку [29].

Важливо розуміти, що кожна дитина індивідуальна, і потребує особливого підходу. Однак існують загальні методи і підходи, які можуть бути ефективними при роботі з дітьми, що постраждали від війни.

Метою такої роботи є: зменшення рівня тривоги та страху, нормалізація емоційного стану, розвиток навичок саморегуляції, сприяння соціальній адаптації, профілактика розвитку посттравматичних стресових розладів.

Щоб успішно допомагати дітям подолати наслідки психологічних травм, важливо створити для них безпечний і стабільний простір. Таке середовище має бути передбачуваним, з чітким розпорядком дня і постійними правилами. Це допоможе дитині відчувати себе захищено і впевнено [5].

Психолог працює не тільки з дитиною, але й з її близьким оточенням, щоб забезпечити їй максимальну підтримку.

Важливими методами у процесі виховання дітей є підбадьорення, турбота та підтримка дітей, а не залякування негативом.

Методи психологічних досліджень – це сукупність засобів і прийомів вивчення фактів психічних явищ та проявів психічної діяльності.

Основні методи та підходи:

*Індивідуальна психотерапія:* спеціалізовані сесії з психологом, де дитина може безпечно виразити свої емоції та отримати підтримку (глибока розробка травматичного досвіду, розвиток самосвідомості та самооцінки).

*Когнітивно-поведінкова терапія:* допомагає дітям змінити негативні думки та поведінку, пов'язані з травматичними подіями; робота з травматичними спогадами, розробка подолання тривоги, страху та агресії.

Дитина вчиться розпізнавати негативні думки, пов'язані з травматичною подією, і замінювати їх більш реалістичними, навчається технік дихання, візуалізації та прогресивної м'язової релаксації для зменшення тривоги та агресії, поступово стикається зі своїми страхами в безпечних умовах, щоб зменшити їх інтенсивність, допомагає дітям усвідомити і опрацювати приховані конфлікти та травми, навчається здорових способів справлятися зі стресом і негативними емоціями.

*Ігрова терапія:* гра є природним способом для дітей освоювати світ і виражати свої почуття. Ігрова терапія допомагає дітям опрацювати травматичний досвід у безпечному середовищі, подолати страхи та тривоги, навчитися вирішувати конфлікти, поліпшити соціальні навички [43].

Працюючи з дітьми, що зазнали проблем від війни, варто звернути увагу на наступні ігри:

1. «Долоньки». Мета даної гри - створення відчуття безпеки та захищеності.

Дитина обводить свої долоньки на аркуші паперу. Потім вона прикрашає їх, дописує слова, малюнки, які асоціюються у неї з теплом, безпекою, радістю. Це можуть бути зображення сонця, квіток, улюблених іграшок або навіть портрети близьких людей.

2. «Зелене дерево». Мета даної гри - заземлення, відчуття стабільності та зв'язку з природою. Дитина малює або ліпить дерево, уявляючи, що його коріння глибоко проникають у землю, а крона тягнеться до сонця. Можна використовувати різноманітні матеріали: пластилін, фарби, природні матеріали.

3. «Скринька для страху». Мета гри - візуалізація та відмежування від страхів. Дитина виготовляє скриньку або коробочку, в яку вона може "покласти" свої страхи. Це можуть бути малюнки, слова, символи, які асоціюються зі страхом. Після цього скриньку можна закрити на ключ і прибрати в безпечне місце.

Для зняття психоемоційної напруги у роботі з дошкільниками рекомендовано використовувати вправи:

"Дерево": Дитина уявляє себе деревом, яке відчуває кожну частинку свого тіла. Спочатку вона відчуває коріння, як вони міцно врастають у землю, потім стовбур, гілки, листя. Ця вправа допомагає заземлитися та відчути свою силу.

"Повітряна кулька": Дитина уявляє, що в її животі є повітряна кулька, яка надувається, коли вона відчуває гнів або тривогу. Потім вона повільно видихає повітря, уявляючи, як кулька здувається.

"Хатинка": Дитина будує з подушок або ковдр "хатинку", в якій вона може сховатися і відчути себе в безпеці.

"Цуценятко сушиться": Дитина уявляє себе маленьким цуценям, яке після купання трясеться, щоб обтруситися від води. Ця вправа допомагає вивільнити напругу в тілі.

"Канапка": Дитина уявляє, що вона – це смачна канапка, яку хтось їсть маленькими шматочками. Це допомагає відчути розслаблення та задоволення.

"Квітка і свічка": Дитина уявляє, що вона – це квітка, яка розкривається на сонці, і свічка, яка горить яскравим полум'ям. Ця вправа допомагає відчути свою внутрішню силу та енергію.

*Пісочна терапія* дозволяє дитині залишаючись собою долати труднощі у спілкуванні з оточуючими, зменшити відчуття страху та тривоги, покращити емоційний фон, розширити власний життєвий досвід.

*Арт-терапія:* за допомогою малювання, ліплення, музику та інших творчих занять діти можуть висловити свої почуття (емоції та переживання), які важко передати словами [1].

Дітям можна обрати техніку «Каракулі», які краще описані в роботі М. Бетенські. Ця техніка є ефективним інструментом для розвитку комунікативних навичок у дітей, сприяє їх соціальній адаптації та формуванню позитивного мікроклімату в групі.

*Казкотерапія:* спільне створення або обговорення казок допомагає дитині осмислити свої переживання та знайти рішення проблем, розвивати уяву та емпатію.

Казкотерапія може бути вдалим продовженням роботи з а технікою «Каракулі». За допомогою казки для дитини можна створити безпечну зону, де вона ототожнює себе з героєм, може наново пережити травмуючий для себе момент, але в якості спостерігача. Цей прийом дозволяє уникнути дитині зайвих хвилювань. А сама дитина розуміє, що є не самотньою у своїх переживаннях, заспокоюється і отримує впевненість у собі.

Казки розкривають перед дітьми світ фантазії та уяви, допомагаючи їм розвивати творче мислення та уяву. Порівнюючи себе з казковими героями, діти вчаться бачити різні перспективи та шукати нестандартні рішення [31].

Роль казок у розвитку дитини вивчали багато відомих науковців, таких як І. Єнгаличева, І. Макєва, Т. Линська, О. Музичук, Є. Свиридова, Н. Колацка, Т. Зінкевич-Євстигнєєва. Вони довели, що казки – це не просто розваги, а потужний інструмент для психологічної допомоги дітям.

*Животис* – це мова почуттів. Коли діти малюють, вони використовують кольори, форми та лінії для вираження того, що відбувається всередині них. Аналізуючи дитячі малюнки, можна отримати цінну інформацію про їхні



емоції, страхи, мрії та переживання. Малювання допомагає дітям не тільки виразити себе, але й краще зрозуміти себе, а також сприяє розвитку творчих здібностей та самооцінки.

*Групова психотерапія* – це особливий вид терапії, де діти можуть відчувати себе частиною групи, ділитися своїми переживаннями та отримувати підтримку від однолітків. У безпечній атмосфері, під керівництвом психолога, діти вчаться розуміти себе та інших, розвивають емоційний інтелект, соціальні навички та впевненість у собі. Групові терапії допомагають дітям подолати страхи, тривоги та інші труднощі, які можуть виникати в їхньому житті.

*Сімейна терапія*: допомагає зміцнити сімейні відносини та підтримати батьків у процесі допомоги дитині. Її метою є поліпшення комунікації між членами сім'ї, зміцнення взаєморозуміння та пошук конструктивних способів вирішення конфліктів. Акцент здійснюється на взаємодії між батьками та дітьми. Психолог допомагає батькам розуміти особливості взаємодії з дітьми, встановлювати границі та правила поведінки, підтримувати позитивну атмосферу вдома. Сімейна терапія також допомагає дітям розібратися зі своїми емоціями та впоратися зі стресом.

*Медикаментозна терапія*: у деяких випадках може бути призначена для зменшення симптомів депресії, тривоги та інших розладів (огляд лікарем, призначення ліків, фізіотерапія, здача аналізів). Найпоширенішою причиною відсутності успіху лікування є недотримання призначень. Ретельне дотримання медичної програми лікування, встановленої лікарем збільшує шанси на ремісію. Дотримання різних компонентів лікування може бути нелегким завданням для батьків та опікунів, але вони зобов'язані впевнитися, що дитина отримує найкращий шанс на здорове життя.

*Соціально-реабілітаційні заходи*: спрямовані на відновлення соціальних навичок та інтеграцію дітей у суспільство.

Засоби психологічної допомоги:

1. Іграшки, які допомагають дитині виразити свої почуття та переживання.

2. Матеріали для творчості: папір, фарби, пластилін, природні матеріали.
3. Музичні інструменти для музичної терапії.
4. Розслабляюча атмосфера: приглушене світло, приємні аромати, м'які килими.
5. Книги, казки для читання та обговорення.

Важливими аспектами є залучення батьків до терапевтичного процесу, навчання їх навичкам підтримки дитини; врахування культурних особливостей дітей при розробці терапевтичних програм.

Навіть у кризових умовах освітні заклади, якщо вони продовжують функціонувати, можуть стати важливим джерелом стабільності для дитини. Вихователі, які підтримують дітей і створюють безпечне середовище для гри та навчання, допомагають дітям знижувати рівень тривожності та підтримувати соціальні зв'язки.

Дитина яка не вміє, або не хоче виразити щось словами, достатньо легко відображає в малюнках. Дивлячись на них багато можна зрозуміти: про її внутрішній світ, психологічні проблеми, зробити висновки про її рівень розвитку. За кольорами, які дитина використовує в малюнках можна побачити невеликі відхилення від норм і депресивний стан дитини.

Коли дитина займається малюванням, у неї розвивається пам'ять, уважність, мислення, внутрішня дисципліна, наполегливість, фантазія. Якщо дитина малює практично одне і те саме на різні теми, то вона відсторонюється від світу, або це є симптомами психічних розладів.

Багато дітей малює на військову тематику, але не в усіх малюнках є агресивність. На одному малюнку – воїн тримає зброю та на його обличчі посмішка, на іншому – вибухи, смерть. Раніше діти малювали добрих казкових героїв, а в сучасному світі – злих, негативних персонажів. Творчість в тій чи іншій мірі відображає внутрішній світ дитини та має позитивний вплив. У цьому суть арт-терапії.

Отже, існує широкий спектр форм, методів та засобів психологічної допомоги дітям, які зазнали негативного впливу війни. Психолог може співпрацювати з іншими фахівцями (педагогами, лікарями, соціальними працівниками) для забезпечення комплексної допомоги дитині. Завдяки своєчасному та професійному втручанню можна допомогти дітям подолати наслідки травми, відновити психічне здоров'я та повернутися до нормального життя.

### **3.3 Практичні рекомендації для батьків і вихователів щодо підтримки дітей в умовах тривоги**

Інтернет став надійним помічником для батьків. На платформах, таких як ЮНІСЕФ, НУМО, "Освіторія" та "Коло сім'ї", можна знайти велику кількість інформації про дитячу психологію, розвиток та виховання. Особливо актуальними є матеріали, присвячені тому, як підтримати дітей під час війни. Наприклад, посібник ЮНІСЕФ "Як говорити з дітьми про війну" містить практичні рекомендації для батьків.

Ось кілька способів, як батьки можуть розпочати важливу розмову з дитиною про війну, підтримати її та допомогти впоратися з емоціями:

1. Створити безпечний простір: Домівка має бути місцем, де дитина почувається захищеною. Знайдіть спокійне місце і час, коли ви обидва будете розслаблені. Почніть з невимушеної розмови, поступово переходячи до теми війни. Уважно слухайте, що дитина говорить, не перебивайте її і не висловлюйте своїх суджень. Задавайте уточнюючі запитання, щоб краще зрозуміти її почуття. Своїм тілом демонструйте, що ви готові слухати і підтримувати: встановіть зоровий контакт, кивайте головою, використовуйте відкриту позу.

2. Бути чесним і простим: Відповідайте на запитання дитини чітко, простою мовою, відповідно до її віку. Якщо ви не знаєте відповіді на якесь запитання, скажіть це чесно і запропонуйте разом знайти відповідь. Діти

відчувають фальш. Краще давати правдиву інформацію, адаптовану до віку дитини. Не перевантажуйте дитину надмірною інформацією про війну.

3. Виразити свої почуття: Поділіться своїми почуттями з дитиною. Це допоможе їй зрозуміти, що переживати різні емоції – це нормально. Поясніть дитині, що її почуття – страх, гнів, смуток – це нормальна реакція на незвичайну ситуацію. Не придушуйте емоції дитини, дозвольте їй плакати, кричати, якщо це необхідно.

4. Залучати до діяльності: Спільні ігри, читання, малювання допоможуть відволіктися від тривожних думок і зміцнять емоційний зв'язок між вами і дитиною. Заохочуйте дитину виразити свої почуття через творчість: малювання, ліплення, музику. Проводьте більше часу на свіжому повітрі.

5. Давати надію: Говоріть про те, що вірите в краще майбутнє і що все буде добре. Розповідайте про героїв, які допомагають іншим людям. Наголошуйте на важливих речах: здоров'ї, родині, друзях.

6. Дбайте про себе: Щоб ефективно підтримувати дитину, важливо дбати про власне психологічне здоров'я [2].

Дослідження виявили, що певні моделі батьківської поведінки, такі як недостатня увага до дитини, ігнорування її емоцій та придушення її самовираження, можуть сприяти розвитку тривожності у дітей. Тому важливо, щоб батьки вміли розпізнавати ранні ознаки тривоги і надавати дитині необхідну емоційну підтримку.

Такої ж думки дотримуються й українські психологи, які присвятили свою роботу вивченню цього феномену (Є.М. Калюжна, Я.М. Омельченко, С.О. Ставицька, О.О. Халік, І.А. Ясточкіна та ін.).

Робота з батьками є не менш важливою, ніж робота з дитиною, коли мова йде про подолання наслідків травматичних подій.

Щоб сформувати у дітей позитивне світобачення та забезпечити їхній всебічний розвиток, вихователю необхідно створити сприятливе середовище та дотримуватися таких принципів:

1. Вихователь має стати для дітей другом та наставником. Важливо створити атмосферу тепла, безпеки та взаєморозуміння, де кожна дитина почуватися цінною та унікальною.

2. Вихователь повинен враховувати індивідуальні потреби та темпи розвитку кожного вихованця, заохочувати їхню активність та самостійність.

3. Вихователь повинен створити умови, в яких кожна дитина може вільно проявляти свою індивідуальність. Діти мають право висловлювати свої думки, почуття та бажання без страху бути осудженими.

4. Через різноманітні види діяльності та спілкування діти вчаться взаємодіяти один з одним, вирішувати конфлікти, співпрацювати та проявляти емпатію.

5. Вихователь повинен забезпечити дітей різноманітними матеріалами та іграшками, які стимулюють їхню допитливість, творчість та пізнавальну активність.

6. Вихователь є для дітей прикладом для наслідування. Своєю поведінкою він демонструє дітям, як слід спілкуватися, вирішувати проблеми та взаємодіяти з оточуючими.

7. Вихователь повинен створювати умови для розвитку мовлення дітей, заохочувати їх до спілкування, задавати запитання, слухати їхні відповіді та коментувати їх.

8. Вихователь повинен підтримувати і заохочувати досягнення дітей, допомагаючи їм вірити у свої сили та можливості [7].

Тривожність – це емоційний стан, що виникає в ситуаціях невизначеної загрози, пов'язане з очікуванням невдачі у соціальній взаємодії та несприятливого розвитку подій. Тривожність може бути: конструктивною (мобілізує ситуативну тривогу) і деструктивною (дезорганізує особистісну тривогу). Конструктивна тривожність робить нас більш уважними до потенційних загроз і допомагає уникнути небезпечних ситуацій. Деструктивна тривожність, або особистісна тривога, є більш тривалим станом, який не

пов'язаний з конкретною ситуацією. Вона викликає постійне відчуття тривоги, занепокоєння і страху.

Для дітей до трьох років, які пережили травму, індивідуальна терапія може бути не зовсім доцільною через їхній вік та особливості розвитку. Тому основний акцент робиться на роботі з батьками. А для старших дітей, які готові до розлуки з батьками, ефективними методами є арт-терапія, ігрова терапія та інші творчі методики.

Через гру можна працювати з дитячими страхами, допомагаючи дитині освоїти нові ситуації і подолати тривогу.

Обираючи теми для групової терапії з дітьми, фахівці враховують їхні індивідуальні потреби та актуальні проблеми. Ось кілька прикладів тем, які можуть бути використані для різних цілей:

#### 1. Формування позитивної самооцінки та ідентичності

Я – унікальний: Кожна дитина малює свій портрет, додаючи особливі деталі, які відрізняють її від інших.

Моє дерево життя: Створення дерева, на гілках якого розміщуються важливі події та люди в житті дитини.

Мій супергерой: Діти придумують і малюють свого супергероя з унікальними здібностями.

#### 2. Опрацювання труднощів і страхів

Чарівна скринька для страхів: Діти малюють свої страхи і поміщають їх у символічну скриньку.

Моє безпечне місце: Створення малюнка або колажу, що відображає місце, де дитина почувається спокійно і захищено.

Подорож до країни спокою: Використання релаксаційних технік та візуалізації для подолання тривоги.

#### 3. Розвиток позитивного мислення

Моє щасливе місце: Створення малюнка або колажу, що відображає місце, де дитина відчуває радість.

Мій список вдячності: Складання списку речей, за які дитина вдячна.

Мрії, що збуваються: Створення колажу або малюнка, що відображає мрії дитини.

Малювання – це не просто задоволення. Для дітей це своєрідна мова, за допомогою якої вони можуть виразити те, що важко передати словами. Через творчість діти досліджують свій внутрішній світ, опрацьовують різні емоції та переживання. Арт-терапія, що базується на малюванні, допомагає дітям зрозуміти себе краще, розвинути самооцінку та впоратися зі стресом.

Наведено опис кількох ігор, які можуть бути використані в груповій роботі з дітьми.

### **Гра «Не чіпай мене»**

*Мета:* Розслаблення, розвиток координації рухів, слухання інструкцій.

*Хід гри:* Діти рухаються по колу, виконуючи різноманітні рухи за вказівкою ведучого, не торкаючись один одного.

### **Гра «Ланцюжок»**

*Мета:* Розвиток координації, уваги, злагодженості дій.

*Хід гри:* Діти стають у ланцюжок і повторюють рухи один за одним.

### **Гра «Розповідь по малюнку»**

*Мета:* Розвиток уяви, творчого мислення, вміння виражати свої думки.

*Хід гри:* Діти доповнюють незакінчені малюнки та придумують до них історії.

### **Гра «Писанина»**

*Мета:* Вираження внутрішнього світу через абстрактні малюнки.

*Хід гри:* Діти хаотично малюють на папері, а потім намагаються побачити в цих малюнках образи.

### **Гра «Керована фантазія»**

*Мета:* Розслаблення, зменшення напруги, опрацювання емоцій.

*Хід гри:* Ведучий розповідає історію, а діти уявляють себе її героями.

### **Гра «Вільне малювання»**

*Мета:* Спонтанне вираження емоцій і думок через малювання.

*Хід гри:* Діти малюють все, що хочуть, без обмежень.

Ці ігри можуть бути адаптовані до віку дітей та специфіки групи. Важливо створити безпечну атмосферу, в якій діти почуватимуться комфортно і зможуть вільно виражати себе.

Важливою передумовою успішної взаємодії дошкільного закладу з батьками є участь батьків в освітньому процесі, відкритість закладу для батьків, дітей та громадськості.

Взаємодію з сім'ями педагоги починають із здійснення діагностики сім'ї (анкетування, тестування батьків), визначення домашніх умов і проблем у вихованні дитини. Це необхідно для вивчення стану сім'ї, встановлення рівня її педагогічних знань.

Виходячи з плану роботи, індивідуальних бесід з батьками, відвідування родин, спостережень за поведінкою дітей у групі, вихователі добирають матеріал для колективних бесід-консультацій, групових та загальних батьківських зборів.

Підтримка практичним психологом батьків, всієї родини є продовженням процесу – зворотного зв'язку, його підтримка або відновлення в умовах воєнного часу. Дорослим потрібні чіткі алгоритми дій в стресових ситуаціях, панічних атаках та їх подолання, бесіди та консультації, що уможливають довіру до людини, яка має бажання допомогти людині, у якої є потреба у допомозі.

Поради, які допоможуть знизити рівень страху у дорослих і дітей в умовах воєнного стану:

1. Навіть в умовах невизначеності, створення розпорядку дня допоможе зберегти відчуття контролю та знизить рівень тривоги. Виділіть час для роботи, відпочинку та дозвілля.

2. Відкрито обговорюйте з рідними ваші почуття та страхи. Спільне вирішення проблем зміцнить ваші стосунки і допоможе подолати труднощі.



3. Регулярні фізичні вправи, хоч би це була коротка зарядка або прогулянка, допомагають зняти напругу і покращити настрій.

4. Постійний інформаційний шум може посилювати тривогу. Виділіть певний час для перегляду новин і намагайтеся уникати негативної інформації перед сном.

5. Хобі та творчі заняття допоможуть відволіктися від негативних думок і розслабитися.

6. Не соромтеся звертатися за підтримкою до друзів, родичів або фахівців.

7. Забезпечити дитині відчуття безпеки та захищеності. Створіть вдома затишний куточок, де дитина зможе відпочити і пограти.

8. Спільні ігри допоможуть зміцнити сімейні зв'язки і відволікти дитину від тривожних думок.

9. Казки допомагають дітям впоратися зі страхами і розвивають уяву.

10. Малювання, ліплення, конструювання – це чудовий спосіб для дітей виразити свої емоції та розвинути творчі здібності.

11. Спокійно і терпляче відповідайте на запитання дитини, дозвольте їй виразити свої почуття.

12. Діти дуже чутливі до інформації. Слідкуйте за тим, яку інформацію дитина отримує і як вона на неї реагує.

У сучасному світі, особливо в умовах нестабільності та тривоги, важливо надавати дітям необхідну психологічну підтримку.

Підтримка дітей в умовах тривоги – це складний процес, який вимагає від дорослих терпіння, розуміння та професіоналізму. Дотримуючись цих рекомендацій, ми зможемо допомогти дітям подолати наслідки стресу і зберегти їхнє психічне здоров'я.

Кожна дитина індивідуальна, тому підхід до кожної дитини має бути індивідуальним. Батькам потрібно спостерігати за своєю дитиною, бути чуйними до її потреб і не соромитися звертатися за допомогою до фахівців.

Вихователям регулярно інформувати батьків про стан дитини і разом розробляти стратегії підтримки.

### **ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ III**

Психопрофілактична програма складалась із 5 занять, які проводились протягом чотирьох тижнів з дошкільнятами.

*Мета програми:* допомогти учасникам розвинути емоційний інтелект, навчитися контролювати свою агресію та вибудовувати позитивні стосунки з оточенням.

Також було запропоновано практичні рекомендації для батьків і вихователів під час роботи з агресивними дітьми: залишатися спокійними, навіть коли дитина виявляє агресію, спокійна реакція допоможе їй заспокоїтися; зосереджуватися на конкретних вчинках дитини, а не на її особистості; демонструвати дитині, як можна виражати свої емоції конструктивно, бути для неї прикладом; намагатися знайти спільну мову з дитиною; незважаючи на негативні вчинки, нагадуйте дитині про її позитивні якості; зробити все можливе, щоб дитина відчувала себе в безпеці і могла відкрито виражати свої почуття; навчати дитину мирним способам вирішувати конфлікти.

Психопрофілактична програма є ефективним інструментом для розвитку емоційного інтелекту дошкільників. Завдяки регулярним заняттям діти набувають важливих навичок, які допоможуть їм успішно адаптуватися та будувати гармонійні стосунки з оточуючими.

Розглянувши цей розділ ми можемо зробити висновок, що за допомогою програми психопрофілактичної роботи закладу дошкільної освіти з дітьми дошкільного віку в умовах війни створюємо безпечний та підтримуючий простір для дітей, забезпечуємо їм психологічне благополуччя та допомагаємо адаптуватися до нових, стресових умов життя, спричинених війною. З дітьми проводяться індивідуальні консультації для виявлення індивідуальних потреб та проблем; проводяться групові заняття з використанням ігрових технік та творчих занять; батькам надаються рекомендації щодо взаємодії з дитиною в

умовах війни. У зв'язку з проведеною роботою очікуємо результати: зменшення рівня тривоги у дітей, розвиток навичок саморегуляції, посилення соціальної адаптації, створення сприятливого психологічного клімату в закладі дошкільної освіти.

Батьківська підтримка – найкращі ліки від стресу для дитини. Щоб допомогти дитині впоратися з емоційними труднощами, батькам необхідно створити безпечний простір, де дитина почуватиметься захищеною і коханою. Спільні заняття, розмови по душах та фізичний контакт допоможуть дитині відчувати себе краще.

Виховання дитини – це тривалий процес, який вимагає терпіння і послідовності. Головне – створити атмосферу любові та розуміння, в якій дитина відчуватиме себе в безпеці і зможе розвиватися гармонійно.

## ВИСНОВКИ

1. Картина світу дитини дошкільного віку – це динамічна система уявлень про себе, інших людей і навколишній світ, яка формується в процесі активної взаємодії з оточенням. Ця картина є суб'єктивною, емоційно забарвленою та постійно змінюється під впливом нових досвідів і знань.

Завдання дошкільного закладу полягає в розширенні та систематизації знань дитини, розвитку її пізнавальних процесів, формуванні позитивного ставлення до навколишнього світу. Взаємодія з ровесниками, іншими дорослими, засоби масової інформації також впливають на формування картини світу дитини. Діти дошкільного віку активно пізнають світ за допомогою органів чуття, отримуючи первинний досвід про властивості предметів, явищ і взаємозв'язки між ними.

Мова є інструментом мислення, за допомогою якого дитина осмислює свій досвід, висловлює свої думки та почуття.

В грі дитина моделює різні життєві ситуації, відпрацьовує соціальні ролі, розвиває уяву та творчість.

Для успішного формування картини світу дитини необхідно створити розвивальне середовище, яке б стимулювало її пізнавальну активність, забезпечувало різноманітні враження та емоційні переживання. З одного боку, вони розширюють наше розуміння складних процесів, що відбуваються в психіці дитини дошкільного віку. З іншого боку, отримані результати можуть бути використані педагогами для розробки ефективних програм розвитку дошкільників.

2. Дослідження впливу військових конфліктів на дитячу психіку є надзвичайно актуальним у сучасному світі. Діти дошкільного віку, як найвразливіша соціальна група, особливо гостро відчувають наслідки воєнних дій. Їхня картина світу, що формується в цей період, може бути значно спотворена, що призводить до тривалих психологічних наслідків.

Метою цього дослідження було з'ясувати, як військові конфлікти впливають на формування картини світу у дітей дошкільного віку, які психологічні наслідки це може мати і які методи можна використовувати для подолання цих наслідків.

Для досягнення мети дослідження були використані такі методи:

Вивчення наукових публікацій, присвячених психології дитини, впливу стресу на розвиток особистості, а також наслідкам воєнних конфліктів.

Проведення анкетування серед батьків та вихователів, які працюють з дітьми, що зазнали впливу військових конфліктів.

Спостереження за поведінкою дітей у різних ситуаціях для виявлення ознак страху, тривоги та інших психологічних проблем.

Використання проєктивних методик («Страхи в будиночках», «Кактус») для виявлення внутрішніх переживань дітей.

Результати дослідження показали, що військові конфлікти мають значний негативний вплив на формування картини світу у дітей дошкільного віку.

Діти, які зазнали впливу воєнних дій, часто відчують: боязнь гучних звуків, темряви, розлуки з рідними; проявляють агресію у грі, спілкуванні з іншими дітьми; повертаються до дитячих форм поведінки (смокчуть палець, мочаться в ліжку); відволікаються, не можуть зосередитися на завданні; страждають від кошмарів, безсоння.

На основі отриманих результатів можна сформулювати такі практичні рекомендації: організація психологічних консультацій для дітей та їхніх сімей; створення в сім'ї та дошкільному закладі атмосфери безпеки і довіри; застосування методів арт-терапії для вираження емоцій і переживань дітей; залучення батьків до психологічної підтримки дітей.

Проведене дослідження дозволило виявити, що військовий конфлікт суттєво впливає на становлення картини світу у дітей, формуючи у них такі особливості, тривожність, агресивність, відчуття безпорадності та недовіри до дорослих. Важливу роль у цьому процесі відіграють масові комунікації, сімейне

виховання та досвід особистих переживань.

3. Психопрофілактична робота в дошкільному закладі в умовах війни є надзвичайно важливою для забезпечення психологічного здоров'я та благополуччя дітей. Вона спрямована на запобігання негативним наслідкам воєнних дій на психіку дитини, а також на розвиток її адаптивних можливостей. Забезпечення відчуття безпеки та захищеності дитини є основою будь-якої психологічної роботи. Це включає в себе створення комфортних умов в групі, регулярні розмови про почуття, а також проведення заходів, спрямованих на зняття напруги. Навчання дітей технікам саморегуляції, таким як дихальні вправи, релаксація, візуалізація, допоможе їм самостійно справлятися зі стресом. Створення умов для спілкування та взаємодії дітей, розвиток дружніх стосунків - допоможе дітям відчувати себе частиною групи і отримувати соціальну підтримку.

Важливим аспектом є тісна співпраця з батьками. Спільні зусилля допоможуть забезпечити послідовність у вихованні дитини та створити єдиний фронт підтримки. Обов'язково залучати психологів для проведення індивідуальної та групової роботи з дітьми та їхніми батьками.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Арт-терапія в роботі психолога: іноваційні підходи: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції: м. Кропивницький, 20-27 квітня 2021 року / уклад. Молчанова О.М.; за заг. ред. Жосана О.Е. – Кропивницький:КЗ «КОІПП імені Василя Сухомлинського», 2021. – 150 с.
2. Батьківство без стресу: посібник для спеціалістів / Т. Журавель, Л. Мельник, Г. Романюк та ін. – Київ, 2022. – 176 с.
3. Біла І. М. (2013). Світосприймання: основи і передумови у дошкільному віці. Актуальні проблеми психології, Т. VI: Психологія розвитку дошкільника, Вип 9, 4-13 (Bila, I. M. (2013). World perception: basics and prerequisites in preschoolage. Current problems of psychology. Vol. VI: Psychology of preschool development, Issue 9, 4-13). Варій, М. Й. (2007). Загальна психологія. Київ (Varii, M. Y. (2007). General Psychology. Kyiv).
4. Біла І.М. Індивідуальні особливості сприймання, їх роль у конструюванні реальності. Актуальні проблеми психології. 2012. Т. XII. Вип. 15. С. 62–68.
5. Білопола В. Психолого-педагогічний супровід тривожної дитини/ Практичний психолог: дитячий садок, 2015, №2. – С.15-23
6. Бех І. Виховання особистості. У 2 книгах. Київ : Либідь, 2003. Кн. 1 : Особистісно-орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. 280 с.
7. Валеологічна освіта дітей дошкільного віку (теоретико-методичні засади): навчально-методичний посібник / О.О. Максимова. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2018. – 213 с.
8. Варій М.Й. Загальна психологія : навчальний посібник ; 2-е вид., випр. і доп. Київ : Центр учбової літератури, 2007. 968 с.
9. Вечірко Н. Профілактика насильницької, жорстокої й агресивної поведінки: заняття з елементами тренінгу. *Психолог*. 2016. №9/10.С.16–25.
10. Вознесенська О. Особливості арт-терапії як методу. *Психолог*, 2005. № 39. С. 15–23.

11. Волкова Н.П. Педагогіка: навч. посібник / Н.П. Волкова. – К.: Академія, 2003. – 575 с.
12. Вольнова Л. Дьоміна Г. Чинники виникнення та посилення проявів тривоги у дітей дошкільного віку. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. Серія 12. Психологічні науки. Вип. 9(54). 2020.
13. Герило Г. М., Гніда Т. Б., Корнієнко І. О., Луценко Ю. А. Організація соціально-психологічного супроводу дітей, сімей, які постраждали внаслідок військових конфліктів / заг. ред. Ю. А. Луценко. Київ : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2018. 128с.
14. Граючи, долаємо стрес. Ігри для дітей та дорослих. Київ, 2015. 68с.
15. Гринь Т. А. Індивідуальна корекційна програма з корекції тривожності для дитини старшого дошкільного віку. URL: [https://dnz13.com.ua/?page\\_id=1344](https://dnz13.com.ua/?page_id=1344) (дата звернення: 04.11.2024).
16. Дитяча психологія. Навч. Посіб. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 424 с.
17. Допомога дітям, постраждалим внаслідок воєнного конфлікту: Довідник вихователя дошкільного навчального закладу / Н.В. Пророк, С.А. Гончаренко, Л.О. Кондратенко та ін., за ред. Н.В. Пророк. Слов'янськ: ПП «Канцлер», 2015. 84 с.
18. Дуткевич Т. В. Дошкільна психологія : навч. посіб. / Т. В. Дуткевич. - 2-ге видання. - К. : Центр учбової літератури, 2009. - 392 с.
19. Євтушенко Т. Корекція агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку методами арт-терапії. *ЛОГОС. Мистецтво наукової думки* : міжнародний мульти дисциплінарний науковий журнал. 2019. №6. С. 62–67.
20. Журба К. Війна як чинник впливу на смисложиттєву сферу сучасних підлітків. *Нова педагогічна думка*, 2022. №2. С. 105–109. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/732806/1/457%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-1291-1-1020221109.pdf> (дата звернення: 04.11.2024).



21. Зайченко І. Педагогіка: навч. посібник / І. Зайченко. – К.: Освіта України, 2009. – 620 с.
22. Зливков В., Лукомська С., Євдокимова Н., Ліпінська С. Діти і війна: монографія. Київ.-Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2023. 221 с.
23. Іванюк М. "Кольорові казки" лікують, розвивають, розважають/ М. Іванюк // Дошкільне виховання. - 2012. - №2. - С. 16 - 19.
24. Ікуніна З. Шляхи профілактики та корекції агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку. *Актуальні проблеми психології* : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України/Ін-т психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. Київ: Срібна Хвиля, 2013. Т. 4: Психологія розвитку дошкільника, Вип.9.С.81–90.
25. Каган М.С. Социальные функции искусства. Л., 1978. – С.14.
26. Коментар Базового компонента дошкільної освіти в Україні: Наук.-метод. Посіб./наук. Ред. О.Л. Коночн. – К.: Ред. Журн. «Дошкільне виховання», 2003. – 243 с.
27. Коночко О.Л. Картина світу сучасного дошкільника. Вихователь-методист дошкільного закладу. 2014. № 1. С. 10–18.
28. Корнієнко І.О., Лісовецька І.М., Луценко Ю.А., Романовська Д.Д. Досвід надання допомоги дітям і сім'ям-жертвам військового конфлікту: практ. посіб. Київ: УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2017. 152с.
29. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г.С. Костюк [за ред. Л.М. Прокодієнко]. – К.: Рад. Школа, 1989.- 608 с.
30. Латушко П.О. Проективна методика з психології «Кактус». URL: <https://vseosvita.ua/library/proektivna-metodika-z-psihologii-kaktus-150769.html> (дата звернення: 07.11.2024).

31. Максимчук, В. Арт-терапія кольором, кольорографія в роботі з образотворчої діяльності / В. Максимчук // Бібліотечка вихователя дитячого садка. - 2012. - № 3. - С. 79 - 97.

32. Маценко Л. М. Педагогіка сімейного виховання: підручник / Л. М. Маценко; Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. Київ: Компринт, 2015. 376 с.

33. Міжнародне право про права дитини. URL: [http://school50.edu.kh.ua/socialjno-pravovij\\_klub\\_pravo\\_hhi/mizhnarodne\\_pravo\\_pro\\_prava\\_ditini/](http://school50.edu.kh.ua/socialjno-pravovij_klub_pravo_hhi/mizhnarodne_pravo_pro_prava_ditini/) (дата звернення : 04.11.2024).

34. Методика «Страхи в будиночках» О.І. Захарова (в модифікації М.А. Панфілової). *Психологія*. веб-сайт. URL: <https://www.annadomina.com/metodika-na-viyavlennya-dityachix-straxiv-o-i-zaxarova-i-m-panfilova/> (дата звернення: 07.11.2024).

35. Методичні рекомендації щодо здійснення освітньої діяльності з питань дошкільної освіти на період дії правового режиму воєнного стану : додаток 1 до листа МОН № 1 / 3845-22 від 02.04.2022. URL : <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-rekomendaciyi-dlya-pracivnikiv-zakladiv-doshkilnoyi-osviti-na-period-diyi-voennogo-stanu-v-ukrayini> (дата звернення: 04.11.2024).

36. Мишакова Т. В. Особливості формування цілісного світогляду в молодших школярів / Т. В. Мишакова // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2010. – № 8. – С. 130 –134.

37. Навчально-методичний посібник «Формуємо у старших дошкільників цілісне світобачення» Кононко О.Л., Луценко В.О., Нечай С.П., Плохій З.П., Сидельникова О.Д. Київ -2013 (С. 3-254).

38. Основи соціальної психології: Навчальний посібник / О.А. Донченко, М.М. Слюсаревський, В.О. Татенко, Т.М. Титаренко, Н.В. Хазратова та ін. : За ред. М.М. Слюсаревського – К.: Міленіум, 2008.

39. Піроженко Т.О. Становлення внутрішньої картини світу дошкільника. Національна академія педагогічних наук України. Інститут психології імені Г.С. Костюка. Київ. 2012. С.5

40. Питлюк-Смеречинська О.Д. Особливості формування емоційної культури дитини під впливом сімейного середовища // Освіта регіону. №5. 2011. К.: Університет «Україна». С. 131–134.

41. Плохій З.П. Природа як пізнавальна цінність. Дошкільне виховання. 2001. №6.

42. Поніманська Т. Дитина в соціумі: робота за освітньою лінією/ Т. Поніманська // Дошкільне виховання, 2012. - № 9. - С. 8-11. 45.

43. Пономаренко Т.Л. Гра як провідна діяльність дошкільника. Оновлення змісту та форм дошкільної та початкової освіти України: Матеріали Всеукраїнської науково–практичної конференції. Миколаїв, 2003. С.266–269.

44. Практичний психолог радить: [Організація арт-терапевтичного супроводу дошкільників] // Бібліотечка вихователя дитячого садка. - 2013. - № 21- 22.- С. 17-24.

45. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення соціального захисту дітей та підтримки сімей з дітьми : Закон України від 26 січня 2016 р. № 936-VIII / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 2016. N 10. Ст. 99.

46. Психологія вищої школи: підручник / О.І. Власова, В.А. Семиченко, С.Ю. Пащенко, Я.Г. Невідома / за ред. О.І. Власової. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2015. – 405 с.

47. Психологія когнітивних процесів: науковий посібник / Національна академія педагогічних наук України, Інститут психології імені Г.С. Костюка. Київ. «Видавництво Людмила» 2022. 420 с.

48. Рогальська І. П. Соціалізація особистості у дошкільному дитинстві: сутність, специфіка, супровід : монографія. Київ : Міленіум, 2008. 400 с.

49. Розінько А. Д. Тренінгові програми по корекції агресивності і тривожності. URL: <https://vseosvita.ua/library/treningovi-programi-po-korekcii-agresivnosti-i-trivoznosti-348920.html> (дата звернення: 07.11.2024).

50. Рубинштейн С.Л. Человек и мир//Методологические и теоретические проблемы психологии. М.: Наука, 1969.-376 с. – с. 331-374.

51. Руденко І.М. Психокорекційна програма надання психологічної допомоги молодшим школярам-переселенцям (групова форма роботи). *Соціально-педагогічна та психологічна допомога сім'ям з дітьми в період військового конфлікту*: навчально-методичний посібник. Київ: Агентство «Україна», 2015

52. Савчин М.В., Василенко Л.П. Вікова психологія: Навчальний посібник. - Київ.: Академвидав, 2005. - 360 с ; 48.

53. Сіваш С.В. Професійна підготовка майбутніх вихователів до соціалізації дітей дошкільного віку. Інноваційна педагогіка. 2023. Вип. 55. Т. 2. URL: [http://www.innovpedagogy.od.ua/archives/2023/55/part\\_2/35.pdf](http://www.innovpedagogy.od.ua/archives/2023/55/part_2/35.pdf) (дата звернення: 04.11.2024)

54. Синицька О. М. Профілактика агресивності дітей старшого дошкільного віку методами арт-терапії. *Підготовка фахівців у контексті становлення Нової української школи*: у 2-х ч./за заг.ред. В.Є.Литнєва, Н.Є. Колесник, Т.В. Завязун. Житомир, 2018. Ч.1.С.170–173.

55. Славіна Н.С. Основні закономірності розвитку емоційної сфери як складова особистісного становлення дошкільника / Н.С. Славіна // Науковий вісник Миколаїв, держ. ун-ту. Біологічні та психологічні науки. І - Миколаїв, 2006. - Вип.13. - С. 193- 197.

56. Словник української мови: в 11 т. / ред. колег. І. К. Білодід (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1970 – 1980.

57. Ставицька С.О. Психолого-педагогічні умови подолання особистісної тривожності у дітей дошкільного віку. Київ, 1999.

58. Сухомлинський В.О. Народження громадянина/ В.О. Сухомлинський. – К.: Рад. шк., 1970. – 288 с.
59. Терещенко Л.А., Карабаєва І.І. Психологічні особливості емоційної сфери дітей дошкільного віку Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Київ, 2014. 120 с.
60. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: Збірник наукових праць. – Вип. 16, книга 3. – Кам'янець- Подільський: Видавець ПП Зволейко Д.Г., 2012. – 384 с.
61. Філософські засади трансформації вищої освіти в Україні на початку ХХІ століття: Монографія / Серія «Модернізація вищої освіти: світоглядно-педагогічні проблеми». – К.: Педагогічна думка, 2007. – 352 с.
62. Шелестова Л.В. Формування картини світу старших дошкільників: стратегія, напрямки, практична реалізація. 2014. Вип. 36.
63. Ягупов В.В. Педагогічна характеристика соціального середовища / В.В. Ягупов. – Режим доступу: [http://eduknigi.com/ped\\_view.php?id=284](http://eduknigi.com/ped_view.php?id=284)
64. Якименко С. І. (2017). Формування світогляду у старших дошкільників та молодших школярів в освітньо-інтегрованому середовищі: теорія і практика. Київ: СЛОВО (Yakimenko, S. I. (2017). Formation of worldview in senior preschoolers and junior schoolchildren in an educational and integrated environment: theory and practice. Kyiv: SLOVO).
65. Якименко С.І. Світосприйняття як складник багаторівневої структури світогляду особистості. Педагогічні науки. Секція 2. Теорія і практика навчання. 2020. № 90. С. 48–52. DOI: <https://doi.org/10.32999/ksu2413-1865/2020-90-8>.
66. Яміль А. та ін. Діти і війна: навчання технік зцілення. Видавнича серія «Психологія, психіатрія, психотерапія». Український переклад Інститут психічного здоров'я Українського Католицького Університету. 2012. 357с.

67. Яромол Л.В. Співвідношення понять світогляду та поглядів людини: теоретико-правові аспекти/Л.В. Яромол// Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Збірник наукових праць. Серія: Юридичні науки, - Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2016. №837-С. 383-389.

68. Я у Світі. Програма розвитку дитини від народження до шести років / О.П. Аксьонова та ін. ; наук. кер. О.Л. Кононко. Київ : МЦФЕР Україна, 2019. 488

69. Яценко Т.С. Психологічні основи групової психокорекції. Київ: Либідь, 2018. 253 с.

## ДОДАТКИ

### Додаток А

#### **Анкета для вихователів та батьків щодо вивчення проявів тривожності у дитини (автори Г. Лаврентьєва, Т. Титаренко)**

**Мета:** визначення загального рівня тривожності дитини.

**Вік:** анкета призначена для спостереження за дітьми 4-7 років.

**Інструкція:** Позначте ті ситуації, що стосуються поведінки вашої дитини.

#### **Текст анкети**

1. Не може довго працювати, не втомлюючись.
2. Їй важко зосередитися на чомусь.
3. Будь-яке завдання викликає зайве занепокоєння.
4. Під час виконання завдань дуже напружена, скута.
5. Ніяковіє частіше за інших.
6. Часто говорить про можливі неприємності.
7. Як правило, червоніє в незнайомій обстановці.
8. Скаржиться, що бачить страшні сни.
9. Руки зазвичай холодні і вологі.
10. Нерідко бувають розлади шлунку.
11. Сильно пітніє, коли хвилюється.
12. Має поганий апетит.
13. Спить неспокійно, засинає важко.
14. Полохлива, багато чого викликає у неї страх.
15. Зазвичай неспокійна, легко засмучується.
16. Часто не може стримати сльози.
17. Погано переносе очікування.
18. Не любить братися за нову справу.
19. Не впевнена в собі, в своїх силах.
20. Боїться стикатися з труднощами.

#### **Обробка результатів**

За кожную відповідь «так» нараховується 1 бал.

**Інтерпретація** отриманих даних

**Висока** тривожність – 15-20 балів;

**Середня** тривожність – 7-14 балів;

**Низька** тривожність – 1-6 балів.

Прізвище, ім'я дитини \_\_\_\_\_ Вік \_\_\_\_\_ Дата \_\_\_\_\_

<b>Моя дитина...</b>	<b>Так</b>	<b>Ні</b>
1. Не може працювати тривалий час без відпочинку.		
2. Вона легко відволікається		
3. Будь-яке завдання здається занадто складним.		
4. Відчуває візичну напругу в тілі під час виконання завдання.		
5. Не впевнена в собі.		
6. Простійно переживає про те, що може статися.		
7. Швидко червоніє від хвилювання.		
8. Постійно відчуває страх перед майбутнім		
9. Має постійно холодні і вологі руки		
10. Має проблеми з травленням		
11. Швидко потіє коли нервує.		
12. Має знижений апетит.		
13. Засинає пізно вночі		
14. Реагує налякано на різні ситуації.		
15. Легко впадає у відчай		
16. Має схильність до слізливості.		
17. Швидко втрачає терпіння		
18. Віддає перевагу вже відомим завданням.		
19. Не вірить у власні можливості.		
20. Відчуває страх перед труднощами.		
Усього		



**Додаток Б**

**Зразок протоколу до методики «Страхи в будиночках»**

<b>№ з/п</b>	<b>Страхи</b>	<b>Червоний будиночок</b>	<b>Чорний будиночок</b>
1	Коли лишуся один		
2	Нападу		
3	Захворіти, заразитися		
4	Померти		
5	Того, що помруть твої батьки		
6	Якихось дітей		
7	Якихось людей		
8	Маму або тату		
9	Того, що вони тебе покарають		
10	Баби Яги, Коція Безсмертного, Бармалея, Змія Горинича		
11	Перед тим, як заснути		
12	Страшних снів (яких саме?)		
13	Темряви		
14	Вовка, медведя, собак, павуків, зміїц (страх тварин)		
15	машин, поїздів, літаків (страхи транспорту)		
16	бурі, урагану, грози, повені, землетрусу (страхи стихії)		
17	коли дуже високо (страх висоти)		
18	коли дуже глибоко (страх глибини)		
19	Я в маленькій, тісній кімнаті, приміщенні, туалеті, переповненому автобусі, метро (страх замкнутого простору)		
20	води		
21	вогню		
22	пожежі		
23	війни		
24	великих вулиць, площ		
25	лікарів (окрім зубних)		
26	крові (коли йде кров)		
27	уколів		
28	болі (коли боляче)		
29	несподіваних, різких звуків, коли щось раптово впаде, стукне		
30	Зробити щось не так		
31	запізнитися в дитячий сад		

Всі перераховані страхи можна розділити на кілька груп:

1. Медичні страхи—біль, уколи, лікарі, хвороби.
2. Страхи пов'язані із заподіянням фізичної шкоди—транспорт, несподівані звуки, пожежа, війна, стихії.
3. Страх смерті.
4. Страх тварин.
5. Страхи казкових персонажів.
6. Страх темряви і кошмарних снів.
7. Соціально-опосередковані страхи – людей, дітей, покарань, запізнь, самотності.
8. Просторові страхи—висоти, глибини, замкнутих просторів.

Не варто забувати, що наявність страхів в певному віковому періоді є нормою.

3–5 років: смерть (діти усвідомлюють кінцівку життя); страшні сни; напад бандитів; вогонь і пожежа; хвороба і операція; природні стихії; отруйні змії; смерть близьких родичів.

6–7 років: зловісні істоти (відьма, привиди, та ін.); втрата батьків або страх загубитися самому; почуття самотності (особливо вночі через чорта, диявола та ін.); шкільний страх (бути неспроможним відповідати образу «хорошої» дитини); фізичне насильство.

## Додаток В

## Проективна методика «Кактус» (М.А. Панфілова)

**Обладнання:** При діагностуванні дитині дають аркуш паперу формату А4, простий олівець та кольорові олівці. Після того, як дошкільник намалював малюнок, йому ставлять питання, відповіді на які допоможуть уточнити інтерпретацію.

**Інструкція для дитини:** «На листі паперу намалюй кактус– таким, яким ти його собі уявляєш». Питання та додаткові роз'яснення не допускаються.

**Обробка даних:** При обробці результатів враховуються дані, що відповідають усім графічним методам, а саме: розташування в просторі; розмір малюнка; характеристика ліній; сила натискання на олівець.

Крім того, розглядаються конкретні показники, характерні для цієї методики:

- Характеристика «образу кактуса»(дикий, домашній, жіночний тощо);
- Характеристика манери малювання (розмальований, схематичний);
- Характеристика колючок (розмір, розташування, кількість).

**Інтерпретація результатів:** результати оброблених даних на зображенні дозволяють діагностувати особисті якості дитини:

*Агресивність*—наявність колючок, особливо їх велика кількість. Надто довгі, близько розташовані одна до одної, колючки, відображають високу ступінь агресивності.

*Імпульсивність*—відривні лінії, сильне натискання.

*Егоцентризм, прагнення до лідерства* – великий малюнок, розташований в центрі листа.

*Невпевненість в собі, залежність від когось*— маленький малюнок, розташований знизу листа.

*Демонстративність, відкритість* – наявність відступаючих відростків, химерність форм.

*Скритність, обережність* – розташування зигзагів на контуру чи в середині кактуса.

*Оптимізм* – зображення «радісних» кактусів, використання яскравих кольорів у випадку з кольоровими олівцями.

*Тривожність* – переважання внутрішнього штрихування, переривисті лінії, використання темних кольорів у випадку з кольоровими олівцями.

*Жіночність* – наявність м'яких ліній і форм, прикрас, кольорів.

*Простодушність* – якщо кактус має опуклості.

*Екстравагантність* – наявність на малюнку інших кактусів і кольорів.

*Інтровертність* – на малюнку зображений тільки один кактус.

*Спрямованість до домашнього захисту, відчуття родинної підтримки* – наявність квіткового горщика на малюнку, зображення домашнього кактусу.

*Відсутність спрямованості до домашнього захисту, відчуття самотності* – зображення дикого, пустельного кактусу.

*Чим яскравіший кактус* – тим більш життєрадісною є дитина. Якщо ж малюнок похмурий і в ньому переважають темні відтінки – значить, необхідно дізнатися причину.

Також при інтерпретації потрібно зважати на розміщення кактуса на аркуші. Малюнок у центрі означає нормальний рівень самооцінки, відсутність незадоволеності своїм становищем і якихось особливих домагань. Чим сильніше малюнок зміщується вгору, тим вища самооцінка дошкільника, відповідно, чим нижче малюнок – тим менше впевненості в собі. Розміщення малюнку лівіше від центру означає наявність у характері дитини рис інтроверта, правіше – схильності до екстраверсії.

*Розмір кактуса* також має значення. Чим більший малюнок, тим більш вираженим є прагнення до лідерства, наполягання на своїй думці як єдиній правильній.

Чим сильніший натиск на олівець, уривчастість ліній, використання штрихування, тим більше дошкільник схильний до імпульсивності, тривоги, пригніченості.

Тонкі лінії, «легкість» натиску, «вільність» ліній, наявність привабливих, позитивних елементів свідчать про більш поступливий, м'який характер дитини, її позитивний настрій, відкритість тощо. Зигзаги на малюнку розглядаються як замкнутість, обережність. Також потрібно звернути увагу на форму кактуса. Химерна, спотворена форма свідчить про демонстративність дошкільника.

*Загальний фон* також грає роль. Якщо кактус намальований у квітковому горщику, то це інтерпретується як бажання домашнього затишку, орієнтування на сім'ю. Кактус, намальований у пустелі, уособлює самотність, усвідомлено вибрану або вимушену. Якщо кактус на малюнку росте ніби «нізвідки», це означає, що у дитини немає опори у вигляді домашнього затишку або вона переживає труднощі у спілкуванні з рідними.

Наявність голок на кактусі є одним із найважливіших елементів. Чим довші, гостріші голки, тим агресивнішою в спілкуванні є дитина. Водночас голки можуть розглядатися як захист від навколишнього середовища. Потрібно зважати, що голкам приділена увага, чи акцентовані вони на малюнку, чи намальовані за допомогою сильного натиску тощо.

При інтерпретації потрібно пам'ятати, що наведені вище ознаки не можна вважати єдино правильними, адже на уявлення дитини про кактус можуть вплинути побачені ним раніше малюнки в книжках, на відео тощо. Тому потрібно задавати навідні запитання, чому кактус вийшов саме таким, а не яким-небудь іншим.

Для спрощення оцінки малюнку ми розробили критерії, за якими визначатимемо рівень агресивності (табл. В.1).

Таблиця В.1

### Критерії для оцінки малюнку за методикою «Кактус»

№	Характеристика	Бали
1	Сильна, впевнена лінія малюнку, штрихування	0, 1
2	Неакуратність малюнку	0, 1
3	Велика кількість гострих кутів, зигзагів	0, 1, 2
4	Верхнє розташування кутів	0, 1

5	Велике зображення	0, 1, 2
6	Кактус росте в пустелі, немає опори	0, 1
7	Кактус дикий	0, 1
8	Має загрозливий вираз	0, 1
9	Загрозливий фон	0, 1
10	Наявність великої кількості голок	0, 1, 2
11	Агресивні кольори	0, 1
12	Химерна форма кактуса	0, 1
13	Немаєві дростків	0, 1
14	На малюнку, крім кактуса, немає більше нічого	0, 1
15	Інші ознаки	0, 1

Примітка: 0 балів – відсутність ознаки, 1 бал – наявність ознаки або ознака виражена слабо, 2 бали – багатократний вияв ознаки.

Після закінчення малюнку дитині в якості доповнювання можна задати питання, відповіді на які допоможуть уточнити інтерпретацію:

1. Цей кактус домашній чи дикий?
2. Цей кактус дуже колючий? До нього можна доторкнутися?
3. Кактус уподобається, коли про нього дбають, поливають, удобрюють?
4. Кактус росте один чи з якоюсь рослиною по сусідству? Якщо росте по сусідству, то яка це рослина?
5. Коли кактус підросте, то як він зміниться (колючки, об'єм, відростки)?

## Додаток Г

**Анкета для вихователів та батьків «Ознаки агресивності поведінки»****(автори Є.К. Лютова та Г.Б. Моніна)****Мета:** визначення загального рівня агресивності дитини.**Вік:** анкета призначена для спостереження за дітьми 5-7 років.**Інструкція:** Позначте ті ситуації, що стосуються поведінки вашої дитини.**Текст анкети**

1. У дитини є проблеми з управлінням гнівом.
2. Він не може промовчати, коли чимось незадоволений.
3. Він вважає, що найкраща відповідь на зло - це зло.
4. Його періодично охоплює бажання висловитися нецензурно.
5. Буває, що він із задоволенням ламає речі та рве книги.
6. Його наполегливість може призводити до конфліктів.
7. Він не проти подразнити тварин.
8. Дуже сердиться, коли хтось жартує з нього.
9. Іноді він відчуває потребу в шокуючій поведінці.
10. У відповідь на звичайні прохання прагне все зробити навпаки.
11. Не вміє приховувати свого невдоволення.
12. Ніколи не потребує чиеїсь допомоги.
13. Любить бути першим, командувати, підкоряти собі волю інших.
14. Будь-яка невдача виводить його з себе.
15. Легко свариться, часто вступає в бійки.
16. Проявлення тривожності, плаксивості, агресивності після початку військових дій.
17. Бувають періоди похмурої дратливості.
18. Не вміє співчувати.
19. Він завжди прагне бути першим.
20. Часто виникають конфлікти з однолітками.

## Обробка результатів

За кожную відповідь «часто» нараховується 1 бал, за відповідь «рідко» - 0 балів.

**Інтерпретація** отриманих даних

**Високий рівень агресивності** – 15-20 балів;

**Середній рівень агресивності**– 7-14 балів;

**Низький рівень агресивності** – 1-6 балів.

Прізвище, ім'я дитини \_\_\_\_\_ Вік \_\_\_\_\_ Дата \_\_\_\_\_

Моя дитина...	Часто	Рідко
1. У дитини є проблеми з управлінням гнівом		
2. Він не може промовчати, коли чимось незадоволений		
3. Він вважає, що найкраща відповідь на зло - це зло.		
4. Його періодично охоплює бажання висловитися нецензурно.		
5. Буває, що він із задоволенням ламає речі та рве книги.		
6. Його наполегливість може призводити до конфліктів.		
7. Він не проти подразнити тварин.		
8. Дуже сердиться, коли хтось жартує з нього		
9. Іноді він відчуває потребу в шокуючій поведінці		
10. У відповідь на звичайні прохання прагне все зробити навпаки		
11. Не вміє приховувати свого невдоволення.		
12. Ніколи не потребує чиеїсь допомоги.		
13. Любить бути першим, командувати, підкоряти собі волю інших		
14. Будь-яка невдача виводить його з себе.		
15. Легко свариться, часто вступає в бійки		
16. Проявлення тривожності, плаксивості, агресивності після початку військових дій.		
17. Бувають періоди похмурої дратливості		
18. Не вміє співчувати.		
19. Він завжди прагне бути першим.		
20. Часто виникають конфлікти з однолітками.		
Усього		